तत्वसमाससूत्रम्

भावागणेशकृत-तत्वयाथार्थ्यदीपनटीकान्वितम्

डा० रामशंकर भट्टाचार्य

तत्त्वसमाससूत्रम्

भावागणेशकृत–तत्त्वयाथार्थ्यदीपनटीकान्वितम्

सम्पादकः

डॉ० रामशंकर भट्टाचार्यः

व्याकरणाचार्य, एम० ए०, पी-एच० डी०

प्रकाशकः

भारतीय विद्या प्रकाशन

वाराणसी

मूल्य [illegible]

संवत् २०२२

प्रकाशक : भारतीय विद्याप्रकाशन, कचौड़ी गली, वाराणसी
मु द्र क : ओमप्रकाश कपूर, ज्ञानमण्डल लिमिटेड, वाराणसी, ६५१८–२२

भावागणेशविरचित-तत्त्वयाथार्थ्यदीपनटीकासहितम्

तत्त्वसमाससूत्रम्

पुरुषः स जयत्याद्यः प्रकृतिः सा जयत्यजा[1] ।
याभ्यां संसृज्य सृज्यन्तेऽनन्तब्रह्माण्डकोटयः ॥१॥
कपिलासुरिपञ्चशिखान् गुरून् विज्ञानाचार्यवर्यांश्च ।
प्रणमामि बुद्धिवृद्ध्यै सिद्ध्यै वा सर्वकार्याणाम् ॥२॥
समाससूत्राण्यालम्ब्य व्याख्यां पञ्चशिखस्य च[2] ।
भावागणेशः कुरुते तत्त्वयाथार्थ्यदीपनम् ॥३॥

तत्र तावद्विविक्तपुरुषज्ञानं मोक्षसाधनमिति । येभ्यो विवेक्तव्यो यश्च विवेचनीयः, तदुभयं सूत्रत्रयेणोद्दिशति[3]—

अष्टौ[4] प्रकृतयः[5] ॥१॥

प्रकर्षेण कुर्वन्तीति प्रकृतयः । तत्त्वान्तरारम्भकत्वं प्रकृतित्वमिति सामान्यलक्षणम् । ताश्च अव्यक्त-महदहङ्कार[6]-पञ्चतन्मात्ररूपाः । तत्राव्यक्तं नित्यं शब्दादिगुणशून्यं सत्त्वादिगुणत्रयं च । साम्यावस्थोपलक्षिता गुणाः प्रकृतिरित्येकं लक्षणम् । अकार्या गुणा इत्यपरम् । तथा प्रकृतिपर्यायाः— अव्यक्तं प्रधानं ब्रह्म अक्षरं क्षेत्रं तमः माया ब्राह्मी विद्या अविद्या प्रकृतिः शक्तिः अजा इत्यादयः । सत्त्वादिगुणवती सत्त्वाद्यतिरिक्ता प्रकृतिरिति तु न

---

१. सा च प्रकृतिरीश्वरी (पाठा०) ।

२. पञ्चशिखेन कापि व्याख्या तत्त्वसमाससूत्राणां रचितेति नान्यत्रोक्तम्; अनुपलब्धेयं व्याख्या । पञ्चशिखसूत्राणि व्यासभाष्येऽन्यत्र चोद्धृतानि (द्र० भूमिका) ।

३. प्रथमद्वितीयतृतीयसूत्रैरित्यर्थः ।

४. अथातस्तत्त्वसमास इति प्रथमसूत्ररूपेण क्वचित् कोशे पठ्यते ।

५. द्र० अष्टौ प्रकृतयः (गर्भोपनिषद् ३); ज्ञेयाः प्रकृतयोऽष्टौ (शान्ति० ३४०।३५); अष्टाभ्यः प्रकृतिभ्यश्च (शान्ति० ३४०।३६) । भीष्मपर्वणि 'प्रकृतिभ्यः परं यत्तु तदचिन्त्यस्य लक्षणम्' (५।१२) इत्युक्तम् । एतद्व्याख्यायां देवबोधोवोचद्— प्रकृतेरेकस्याः प्रकृतिविकृतिभ्यः सप्तभ्यः परं चैतन्यम् इति । अनेन अष्टप्रकृतिसत्ता बहुपुरुषवादश्च सिद्धौ ।

६. बुद्ध्यहंकार (पाठा०) ।

शङ्कनीयम्, किन्तु गुण एव प्रकृतिः—सत्त्वादीनामतद्धर्मत्वं तद्रूपत्वादिति (६।३९)सांख्यप्रवचनसूत्रेण सत्त्वादीनां प्रकृतिस्वरूपत्वहेतुना प्रकृतिधर्मत्वप्रतिषेधात्। प्रकृतेर्गुण इत्यादिवाक्यं तु वनस्य वृक्षा इतिवद् बोद्धव्यम्। "सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेरभवन् गुणाः" भाग० ११।२४।५ इति प्रकृतिकार्यत्ववचनं तु गुणनित्यतावाक्यविरोधेन महत्तत्त्वकारणीभूतकार्यसत्त्वादिपरमेव। महदादिसृष्टिर्हि गुणवैषम्याच्छ्रूयते, तच्च वैषम्यं सजातीयसंवलनेन प्रकाशादिफलोपहितः सत्त्वादिव्यवहारयोग्यः कारणगुणानां परिणाम इति। एतेनाष्टाविंशतितत्त्वपक्षोऽप्युपपादितो[1] मन्तव्यः। सत्त्वादित्रयं च द्रव्यत्वेऽपि पुरुषोपकरणत्वाद् गुणा इत्युच्यन्ते।[2] द्रव्यत्वं चैषां संयोगविभागादिमत्तया उपादानकारणत्वेन सिद्धम्। एषां सुखदुःखमोहात्मकत्वप्रवादस्तु धर्मधर्म्यभेदात्, मनसः संकल्पात्मकत्ववत्। तानि च सत्त्वादीनि प्रत्येकं संख्याव्यक्तिकानि 'लघुत्वादिधर्मैरन्योन्यं साधर्म्यं वैधर्म्यं च गुणानामिति' सांख्यप्रवचनसूत्रात्[3] (१।१२८)। अत्र हि सूत्रे लघुत्वादिना बहूनां सत्त्वानां साधर्म्यं तेनैव रजस्तमोभ्यां वैधर्म्यम्; एवं च लघुत्त्वादिना बहूनां रजसां गुरुत्वादिना बहूनां तमसां साधर्म्यवैधर्म्ये उक्ते इति। तेषु त्रित्ववचनं तु सत्त्वत्वादिविभाजकोपाधित्रयेणैव वैशेषिकाणां नवद्रव्यवचनवदिति। तानि च सत्त्वादीनि यथोपयोगमणुविभुपरिमाणकानि, मध्यमपरिणामत्वेऽनित्यत्वापत्तिः। सर्वेषां विभुत्वे कार्याणां परिच्छिन्नत्वानुपपत्तिः। आकाशप्रकृतेर्विभुत्वस्यैवौचित्यात्। ननु प्रकृतेश्चापरिच्छिन्नत्वैकत्वाक्रियत्वमिति सांख्यसिद्धान्तः। स च विरुध्यत इति चेत्, नैवम्—गन्धस्य पृथिवीव्यापकत्ववत्प्रकृतेर्व्यापकत्वम्। तच्च प्रकृतित्वस्य दैशिकाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वम्। एकत्वं च सर्गभेदेन नानात्वाभावः। अक्रियत्वं चाध्यवसायाभिमानादिप्रतिनियतक्रियाराहित्यम्, अन्यथा श्रुतिस्मृतिसिद्धप्रकृतिक्षोभस्या[4]नुपपत्तेरिति। प्रकृत्यनुमानं चेत्थम्—महदादिकार्यं

---

१. प्रकृतितः पृथक् त्रयो गुणाः इति दर्शने २५ + ३ = २८ तत्त्वानि भवन्ति। सन्ति वादिनो ये गुणतत्त्वं प्रकृतितत्त्वतः पृथग् गणयन्ति, यथा काश्मीरशैवागमिनः।

२. आह भिक्षुः—सत्त्वादीनि द्रव्याणि न वैशेषिका गुणाः (सांख्यभाष्यम् १।६१)। शंकराचार्योऽप्याह—सत्त्वं रजस्तमं इत्येवं नामानो गुणा इति पारिभाषिकशब्दो न रूपादिवद् द्रव्याश्रिताः···क्षेत्रज्ञं पुरुषं निबध्नन्तीव···प्रतिलभन्ते (गीताभाष्यम् १४।५)।

३. सूत्रमिदं क्वचिद् व्याख्याने लघ्वादिधर्मैरन्योऽन्यं साधर्म्यं वैधर्म्यमितरेषाम् इति पठ्यते।

४. प्रकृतिक्षोभविषये वायुवचनम्—गुणसाम्ये लयो ज्ञेयो वैषम्यात् सृष्टिरुच्यते ॥९॥ तिलेषु वा यथा तैलं घृतं पयसि वा स्थितम्। तथा तमसि सत्त्वे च रजोऽव्यक्ताश्रितं स्थितम् ॥१०॥ क्षोभयामास योगेन परेण परमेश्वरः। प्रधानं पुरुषं चैव

पक्षः, सुखदुःखमोहात्मकद्रव्यकार्यमिति साध्यम्, कार्यत्वे सति सुखदुःखमोहात्मकत्वादिति हेतुः, वस्त्रादिकार्यशय्यासनवदिति दृष्टान्तः। श्रुतिस्मृती चात्रानुग्राहकस्तर्कः ॥

ननु सुखस्यान्तरे वानुभवात् शय्यासनादौ सुखे किं प्रमाणं येन दृष्टान्तता स्यादिति चेन्न; कारणगुणा हि कार्यगुणानारभन्ते इति न्यायेन[1] विषयेषु त्रिगुणकार्येषु सुखदुःखमोहसिद्धेः घटरूपमिति प्रत्ययवत् चन्दनसुखं स्त्रीसुखमित्यादि सुखप्रत्ययादपि विषये सुखाद्युचितं सुखदुःखोत्पादकत्वाच्च तद्गतमेव सुखदुःखादिकं सिद्ध्यति, अन्तःकरणसुखादिहेतुतयापि विषये सुखादिकं सिद्ध्यति। कालादिभेदैरेकस्या एव त्र्यादिव्यक्तेः सुखदुःखोत्पादकत्वाच्च तद्गतमेव सुखदुःखादिकं सिद्ध्यति ॥ इति मूलप्रकृतिनिरूपणम् ॥

अथ बुद्धिर्निरूप्यते। त्रिगुणात्मकमाद्यं कार्यं बुद्धिरित्येकं लक्षणम्। निश्चयवृत्तिकमन्तःकरणं बुद्धिरिति द्वितीयं लक्षणम्। तस्या धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याख्यप्रकृष्टगुणयोगात् महत्संज्ञा, तदपि तृतीयं लक्षणम्। तस्याः पर्यायाः—मनो मतिर्महान् ब्रह्मा पूर्बुद्धिर्वृत्तिः ख्यातिः प्रज्ञा सन्ततिः स्मृतिरिति।[2] अनुस्मृतौ च—

"महानात्मा मतिर्विष्णु र्जिष्णुः शम्भुश्च वीर्यवान्।
बुद्धिः प्रज्ञोपलब्धिश्च तथा ब्रह्मा वृतिः स्मृतिः ॥
पर्यायवाचकैरेतैर्महानात्मा निगद्यते ॥
सर्वतः पाणिपादश्च सर्वतोऽक्षिशिरोमुखः।
सर्वतः श्रुतिमाँल्लोके सर्वं व्याप्य स तिष्ठति[3] ॥
ज्ञानवन्तश्च ये केचिदलुब्धा जितमन्यवः ॥
विमुक्ताः सर्व एवैते महत्त्वमुपयान्त्युत ॥
विष्णुरेवादिसर्गेषु स्वयम्भूर्भवति प्रभुः" ॥इति॥[4]

इदमेव महत्तत्त्वमंशतो रजस्तमःसम्भेदेन परिणतं सद् व्यष्टिजीवानामुपाधिरधर्मादियुतं क्षुद्रमपि भवति। महदुपरागाद्विपरीतमिति सांख्यप्रवचन-

---

प्रविश्याण्डं महेश्वरः। प्रधानात् क्षोभ्यमानात्तु रजो वै समवर्तत। रजः प्रवर्तकं तत्र बीजेष्विव यथा जलम्। गुणवैषम्यमासाद्य प्रसूयन्ते ह्यधिष्ठिताः ॥५।१३॥ ब्रह्माण्डे (१।४।३) तु 'गुणा वैषम्यमासाद्य' इति पाठः।

१. तुलनीयं वैशेषिकं सूत्रम्—कारणगुणपूर्वकः कार्यगुणो दृष्टः (२।१।२४)।

२. अध्यवसायलक्षणो महान् बुद्धिर्मतिरुपलब्धिरित्यनर्थान्तरम् इति देवलः।

३. सर्वमावृत्य तिष्ठति (पाठा०)।

४. अश्वमेधपर्वणि ४०।२, ३, ४, ७, ८, १२ श्लोकाः इमे, पाठभेदैः सह; यथा—'तथा ख्याति र्धृतिः स्मृतिः', 'महानात्मा विभाव्यते', इति मुद्रितभारतपाठः। मनुर्विष्णुरिति टीकायां पाठान्तरम्।

सूत्रात् (२।१५)। महदहङ्कारमनस्त्रितयात्मकस्यान्तःकरणवृक्षस्य महत्तत्त्व-मङ्कुरावस्थेति। अत्र प्रकृतेर्महानित्यादिसृष्टिक्रमे (सांख्यसूत्रं १।६१ द्र०) शास्त्रमेव प्रमाणम्। इदमेव महत्तत्त्वं कार्येश्वरस्य स्वयम्भुव उपाधिस्तेनैवो-पाधिना स सर्वज्ञः सर्वेश्वरः सर्वकर्त्ता सर्वपालकः सर्वसंहर्त्ता च। मात्स्ये—

"सविकारात् प्रधानात् तु महत्तत्त्वमजायत[1]।
महानिति यतः ख्यातिर्लोकानां जायते सदा॥ (मत्स्य० ३।१७)

गुणेभ्यः क्षोभमाणेभ्यस्त्रयो देवा विजज्ञिरे।
एका मूर्त्तिस्त्रयो देवा[2] ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः" ॥इति॥ (मत्स्य० ३।१६)

स च स्वयम्भूः क्रियाशक्तिमत्केवलमहत्तत्त्वोपाधिकः सूत्रात्मेत्युच्यते। स एवार्द्धसुषुप्तावर्द्धलयात् प्राज्ञ इत्युच्यते। समग्रसुषुप्तौ तु समग्रलयेन निर्वि-शेषचिन्मात्रस्वरूपेणावस्थानादीश्वर इत्युच्यते श्रुतिस्मृतिपुराणेषु।

स च महांस्त्रिधा; तदुक्तं वैष्णवे (१।२।३४)—"सात्त्विको राजसश्चैव-तामसश्च त्रिधा महानिति"। ब्रह्मशङ्करापेक्षयाप्यादौ विष्णुरेवाविर्भवती-त्यर्थेनोक्तम्। पूर्वोक्तधर्मादिषु धर्मेणोर्ध्वगमनमूर्ध्वगमनेन भोगस्थानान्युप-लक्ष्यन्ते। तेन पातालभूस्वर्गादीनामपि संग्रहः। ज्ञानेन मोक्षः, वैराग्येण प्रकृतिलयः; पुरुषतत्त्वानभिज्ञस्य वैराग्यात् प्रकृतिलयो भवति। तथा चोक्तं पुराणे प्रकृति-चिन्तकानधिकृत्य—"पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्ति विगतज्वराः" इति।[3] अत्र प्रकृतिग्रहणेन महदहङ्कारभूतेन्द्रियाण्यपि गृह्यन्ते।[4] तत्र वैराग्य-

---

१. प्रजायते इति मुद्रितपुराणपाठः।

२. त्रयो भागा इति पाठोऽपि मुद्रितपुराणे दृश्यते।

३. श्लोकोऽयं तत्त्ववैशारद्यामप्ययमुद्धृतः—"पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्त-चिन्तकाः" (१।१९)। अयमेव पाठः सम्यक्।

४. आह गौडपादाचार्यः—यथा कस्यचिद् वैराग्यमस्ति न तत्त्वज्ञानं तस्मादज्ञान-पूर्वकाद् वैराग्यात् प्रकृतिलयो मृतोऽष्टासु प्रकृतिषु प्रधानबुद्ध्यहङ्कारतन्मात्रेषु लीयते, न मोक्षः (४५ सांख्यकारिकाव्याख्याने)। एवमेवाह माठराचार्यः—यथा कस्यचिद् वैराग्यमस्ति, न तु ज्ञानमस्ति गुणपुरुषान्तराख्यम्। तेनाज्ञानेन वैराग्य-पूर्वेण नास्ति मोक्षः, केवलमष्टासु प्रकृतिषु लयो भवति प्रधानबुद्ध्यहङ्कारतन्मात्रेषु। तत्र लीनमात्मानं लीनमित्यवगच्छन्ति। भूयः संसरणकाले संसरति त्रिषु लोकेषु शरीरोत्पत्ति र्भवति (अत्रैव)। भारतटीकाकारो नीलकण्ठः—'प्रकृतीनां ये लय-मभ्यसन्ति तेषां दहरादिरूपकारणब्रह्मोपासकानामपुनरावृत्तिरूपा गतिश्चतुर्थी' (अनुशा० १६।६३) इति वदन् प्रकृतिलयविषये स्वाज्ञतां प्रकटयति। भवन्ति खलु प्रकृतिलीना अपुनर्भवकामिनः, परन्तु न ते कैवल्यमपुनरावृत्तिफलमधि-गच्छन्ति इति।

पूर्वकं तेपु तेष्वात्मभावेनोपास्यमानेषु लयो हि प्रकृताविति च श्रूयते। पूर्ववाक्यानन्तरमेव—

"दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः।
भौतिकास्तु शतं पूर्णं सहस्रं त्वाभिमानिकाः॥
बौद्धा दश सहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः[१]॥ इति च॥

अयं च प्राकृतिको बन्ध इत्युच्यते योगिभिः। महदादिभावश्च वैकृतिको बन्ध इति। ऐश्वर्येणाप्रतिघातः, ऐश्वर्यं चाणिमादिसिद्धयः॥ इति बुद्धिर्व्याख्याता॥

अहंकारो व्याख्यायते। महत्तत्त्वादहङ्कार उत्पद्यते, अङ्कुराच्छाखावत्। तस्य चाहमाकारवृत्तिमत्त्वादहङ्कार इति संज्ञा।[२] अहंवृत्तिमदन्तःकरणमहंकार इत्येकं लक्षणम्। एकादशेन्द्रियोपादानत्वं द्वितीयं लक्षणम्। तन्मात्रोपादानत्वं तृतीयं लक्षणम्। तस्य च पर्यायाः—

"अहङ्कारोऽभिमानश्च कर्त्ता मन्ता च स स्मृतः।
आत्मा च मत्परो[३] जीवो यतः सर्वाः प्रवृत्तयः॥" इति।

कौर्मप्रोक्ताः (१।४।१९); अविशेष इति च। स चाहङ्कारस्त्रिविधः। तदुक्तं कौर्मे (१।४।१८, २२, २३)—

"वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिश्चैव तामसः।
त्रिविधोऽयमहङ्कारो महतः सम्बभूव ह ॥१८॥
तैजसानीन्द्रियाणि स्यु र्देवा वैकारिका दश ॥२२॥
एकादशं मनश्चात्र स्वगुणेनोभयात्मकम्।
भूततन्मात्रसर्गस्तु भूतादेरभवद् द्विजाः[४] ॥२३॥ इति।

वैकारिकः सात्त्विक स्तैजसो राजसः। स्वगुणेन सर्वेन्द्रियेषु साहाय्यरूपेणोत्कर्षेणोभयात्मकं ज्ञानकर्मेन्द्रियोभयात्मकमित्यर्थः। इन्द्रियदेवताश्च दिग्वातार्कप्रचेतोश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकामचन्द्रश्चेति एकादश। इत्यहङ्कारनिरूपणम्॥

---

१. इमे श्लोकाः वायुपुराणीयत्वेन तत्त्ववैशारद्यां योगवार्त्तिके (१।१९) चोद्धृताः।

२. अहङ्कारव्युत्पत्तिरित्थमुक्ता माठरेण—चतुःषष्टिवर्णैः परादिवैखरीपर्यन्ताभिधेयैर्यत्किमप्यभिधीयते बुद्ध्या समर्थ्य तत् सकलमाद्यन्ताकारहकारवर्णद्वयग्रहणोपस्थितपिण्डीकृतानुकारिणा बिन्दुना भूषितः प्रत्याहारन्यायेनाहङ्कार इत्यभिधीयते (२२ का०)।

३. पुष्कलः, प्रबलः, पुद्गलः, पुरुषः, प्रकुल इति चात्र पाठान्तराणि पुराणकोशे टीकाकोशे चोपलभ्यन्ते।

४. प्रजा इति पाठान्तरं टीकाकोशे क्वचिद् दृश्यते।

अथ तन्मात्रा[1] उच्यन्ते। शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा निर्विशेषास्तद्वन्ति सूक्ष्मभूतानि तन्मात्राः। निर्विशेषशब्दादिगुणवद् द्रव्यं तन्मात्रा इति सामान्यलक्षणम्। अहङ्कारोपादानत्वे सति तत्त्वान्तरारम्भकत्वं द्वितीयं लक्षणम्। तत्तन्निर्विशेषगुणवत्त्वं तत्तन्मात्रलक्षणम्। तानि च पञ्च—शब्दतन्मात्रं स्पर्शतन्मात्रं रूपतन्मात्रं रसतन्मात्रं गन्धतन्मात्रं चेति। शान्तघोरमूढाः पञ्चस्वपि विशेषाः शब्दत्वस्पर्शत्वादिव्याप्या जातिविशेषा एव। शब्दे तु उदात्तानुदात्तस्वरिताः निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः पञ्चमश्चेति स्वराः। स्पर्शे शीतोष्णत्वे। रूपे शुक्लत्वादयो विशेषाः। ते च श्वेतपीतरक्तश्यामहरितकपिशाः। रसे मधुरत्वादयो विशेषास्ते च मधुरतिक्तकषायकट्वम्लक्षाराः षड्रसाः। गन्धे सुरभित्वासुरभित्वे। एतैर्विशेषै रहिता अविशेषास्तद्वन्ति द्रव्याणि तन्मात्राः।[2] तेषां पर्यायाः—तन्मात्राणि तमोविग्रहाः सूक्ष्मविग्रहाः सूक्ष्मभूतानि अविशेषा इति। इति पञ्चतन्मात्राः॥

एवमष्टौ प्रकृतयो व्याख्याताः।

षोडश विकाराः[3] ॥२॥

षोडश विकारा इति[4] द्वितीयं सूत्रम्। एकादशेन्द्रियाणि पञ्च महाभूतानि च—एते षोडश विकाराः। तत्र श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानि स्वस्वविषयकबुद्धिजनकत्वात् पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि। वाक्पाणिपादपायूपस्थानि स्वस्वकर्मकरणात् पञ्च कर्मेन्द्रियाणि। तत्र उच्चारणं वाचः, हस्तयोरादानम्, पादयोर्गतिः, पायोरुत्सर्गः, उपस्थस्यानन्दः। सर्वसहायत्वादुभयात्मकं मनः। एतान्येकादशेन्द्रियाणि। तत्त्वान्तरानारम्भकत्वे सति अहंकारोपादानकत्वमिन्द्रियत्व-

---

१. तन्मात्रमिति नपुंसकलिङ्गशब्दोऽपि सांख्ये प्रसिद्धः—तन्मात्राण्यविशेषा इति सांख्यकारिकादर्शनात्।

२. तन्मात्रस्वरूपं विस्तरेणोपपादितं मया तन्मात्रविषयके हिन्दीनिबन्धे (साहित्य ६।८-१२)। मदीय-सांख्ययोगीयग्रन्थतः तन्मात्रविवरणपराः केचन श्लोका इह संगृह्यन्ते—निरुद्धज्ञानशक्त्या यद् ग्राह्यं जानाति संयमी। विशेषरहितस्पर्शाद्याश्रयैकरसं हि तत्॥ दैशिकावयवैर्हीनं बुध्यते कालवृत्तितः। विचारस्थिरतागम्यं भूतोपादानमीरितम्। ग्राह्यस्य चरमो भावः सुखादिजनकं न तत्। विशेषाभावरूपत्वात् तन्मात्रमविशेषकम्॥ तद् द्रव्यं परमाणुर्हि एकावयव उच्यते। ततः परस्य बाह्यस्य ग्राह्यस्य न हि दर्शनम्॥ एकक्रियाजन्यघाताद् यश्चाणुज्ञानसंभवः। तत्तन्मात्रस्य विज्ञानं शास्त्रन्यायविदां मतम्॥ (१४२–४६)।

३. षोडश विकारा इति गर्भोपनिषदि (३), भगवदज्जुकीय गन्थे च; देवलोऽपि एवमाह (याज्ञ० प्रायश्चित्त १०९ अपरार्कटीका)।

४. षोडकस्तु विकारः (पाठा०)।

मित्येकं लक्षणम् ।[1] अहङ्कारोपादानकत्वे सति शरीरसंयुक्तं क्रियाकरणमतीन्द्रियमिन्द्रियमिति द्वितीयम् । अथ पर्याथाः—इन्द्रियाणि करणानि निपातनानि[2] वैकारिकाणि तैजसानि । इतीन्द्रियनिरूपणम् ॥

अथ महाभूतानि । पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशमिति । सविशेषशब्दादिमत्त्वं महाभूतत्वमित्येकं लक्षणम् । तत्त्वान्तरानारम्भकत्वे सत्यारम्भकत्वं द्वितीयं लक्षणम् । सविशेषशब्दगुणवत्त्व[3]माकाशस्य लक्षणम् । सविशेषशब्दस्पर्शवत्त्वं वायोर्लक्षणम् । सविशेषशब्दस्पर्शरूपवत्वं तेजसः । सविशेषशब्दस्पर्शरूपरसवत्त्वमपाम् । सविशेषशब्दस्पर्शरूपरसगन्धवत्त्वं पृथिव्याः ।[4] एतानि विशेषलक्षणानि । एतानि पञ्च महाभूतानि परस्परोपकारीणि । अथामीषां पर्यायाः—भूतानि विकारा विशेषा आकृतयः तमोविग्रहाः[5] शान्ता घोरा मूढ़ा इति । इति षोडशविकाराः ॥२॥

पुरुषः[6] ॥३॥

पुरुष इति तृतीयं सूत्रम् । अनादिः सूक्ष्मश्चेतनः सर्वगतः निर्गुणः कूटस्थो नित्यो द्रष्टा भोक्ता क्षेत्रवित् अमनाः प्रसवधर्मा चेति स्वरूपम् । कूटस्थनित्य इत्येकं लक्षणम् । मुख्यभोक्तृत्वमित्यपरं लक्षणम् । वृत्तिसाक्षित्वमिति तृतीयं लक्षणम् । अथ पर्यायाः—पुरुषः, आत्मा, पुमान् , पुद्गलजन्तुः, जीवः, क्षेत्रज्ञः, नरः, कविः, ब्रह्म, अक्षरः, प्राणः, ज्ञः, यः, कः, सः, एक इति । एवमेतानि पञ्चविंशतितत्त्वानि; एतज्ज्ञानात् कृतकृत्यो भवति । तथा चोक्तं पञ्चशिखेन प्रमाणवाक्यम्—

पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र कुत्राश्रमे स्थितः ।
जटी मुण्डी शिखी वापि मुच्यते नात्र संशयः ॥[7]

स च पुरुषो नाना, सुखदुःखमोह-जन्ममरण-बन्धमोक्षव्यवस्थातः, जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषबहुत्वमिति सांख्यप्रवचनसूत्रात् (१।१४९) । यद्येकः

---

१. अहङ्कारोपादानत्वमित्येकं लक्षणम् (पाठा०) ।

२. करणानि नियतानि (पाठा०) ।

३. गुणकत्वम् (पाठा०) ।

४. कथनमिदं नैमित्तिकदृष्ट्या । तत्त्वदृशा भूतानि एकैकगुणेन लक्षितानि भवन्ति, यथोक्तमश्वमेधपर्वणि—शब्दलक्षणमाकाशं वायुस्तु स्पर्शलक्षणः । ज्योतिषांलक्षणं रूप मापश्च रसलक्षणाः । धारिणी सर्वभूतानां पृथिवी गन्धलक्षणा ॥ (४३।२२) ।

५. तमोविग्रहेति तन्मात्रस्यापि नामोक्तम् इति विचार्यमिदं नाम ।

६. आत्मा (पाठा०), पुरुषश्च (पाठा०) ।

७. गौडपादीयकारिकाभाष्यारम्भेऽप्युद्धृतोऽयम् , तत्र 'यत्र तत्राश्रमे' इति पाठः ।

पुरुषः स्यादेकस्मिन् सुखिते सर्वे सुखिताः स्युः, एवं सर्वत्र; एवं पुरुषबहुत्वं सिद्धम्। एवं तावत् सांख्याचार्याः कपिलासुरिपञ्चशिखपतञ्जलिप्रभृतयः, न्यायवैशेषिकाश्च बहून् पुरुषानात्मत्वेन वदन्ति। औपनिषदाश्चाचार्या हरिहरहिरण्यगर्भव्यासादय एभ्योऽतिरिक्तमेवमेव नित्येश्वरं सर्वेश्वरं सर्वेषामात्मानं वदन्ति। कस्मादेवम्—"पुरुष एवेदं सर्वमिति"[1], "तदेवाग्निस्तदादित्य इति"[2], "तदक्षरं तत्सवितुर्वरेण्यम्"[3], "यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चित्"[4], "स हि सर्वेषु भूतेषु स्थावरेषु चरेषु च। वसत्येको महानात्मा येन सर्वमिदं ततम्।"

"ब्राह्मणे कृमिकीटेषु श्वपाके गवि हस्तिनि।
पशुगोदंशमशके रूपं पश्यन्ति सूरयः॥

एकमेव यथा सूत्रं सुवर्णे वर्त्तते पुनः।
मुक्तामणिप्रवालेषु मृन्मये रजते तथा॥

तद्वत् पशुमनुष्येषु तद्वद्धस्तिमृगादिषु।
एकोऽयमात्मा विज्ञेयः सर्वत्रैव व्यवस्थितः॥"

इत्यादि प्रमाणेभ्यः। सांख्यास्तु आदिपुरुषविषयतया लयावशिष्टनिर्विशेषचिन्मात्रविषयतया वा एतानि श्रुतिवाक्यानि योजयन्ति।[6] इति पुरुषनिरूपणम्।

एवं पञ्चविंशतितत्त्वानि[5] व्याख्यातानि। सांख्यकारिका चात्र (३ कारिका)—

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥इति॥३॥

इदानीं प्रथमसूत्रेणैव गुणात्मकप्रकृतेरुद्दिष्टत्वेऽपि गुणानामवान्तरविभागं तद्धर्मांश्च विवेचयितुं वक्ष्यमाणसञ्चरप्रतिसञ्चरोद्घातसङ्गत्या च सूत्रं प्रवर्त्तते—

---

१. श्वेताश्व० ३।१५,…
२. श्वेताश्व० ४।२
३. श्वेताश्व० ४।१८
४. श्वेताश्व० ३।९
५. तत्त्वं हि नाम साधारणं सर्वप्राणधारिणाम् आमहाप्रलयस्थायि (विवरणम् २।१९)।
६. शान्तिपर्वणि (३५० अ०) पुरुषैकत्व-पुरुषबहुत्ववादश्च चर्चितौ। चिद्रूपपुरुषैकत्वविषये युक्तिः सांख्यतत्त्वालोके (४-५ प्रक०) द्रष्टव्या। पुरुषैकत्वपरकश्रुतीनां तात्पर्यमप्यत्रैव विवृतम् (७ प्रक०)।

त्रैगुण्यम्[1] ॥४॥

त्रैगुण्यमिति चतुर्थं सूत्रम्। सत्त्वरजस्तमांसि त्रयो गुणाः तेषां समाहारस्त्रिगुणम्, त्रिगुणमेव त्रैगुण्यम्। तत्र सत्त्वं नाम प्रकाशलाघवप्रसन्नताभिष्वङ्गप्रीतितितिक्षादिलक्षणमनन्तभेदं समासतः सुखात्मकम्। रजो नाम शोकतापस्वेदस्तम्भोद्वेगोन्मादादिलक्षणमनन्तभेदं समासतो दुःखात्मकम्। तमो नाम अदानापुण्यदैन्यगौरवालस्यनिद्राप्रमादादिलक्षणमनन्तभेदं समासतो मोहात्मकम्।[2] एतेषां लक्षणानि—

सत्त्वं प्रकाशकं विद्याद्रजो विद्यात् प्रवर्त्तकम्।
तमो लयात्मकं विद्यात् त्रैगुण्यं नाम संज्ञितम्॥

एते त्रयो गुणाः सर्वे उत्पत्तिस्थितिलयहेतवः। इति त्रैगुण्यं व्याख्यातम्॥४॥

संचरः[3] ॥५॥

प्रतिसंचरः[4] ॥६॥

इदानीं सगुणनिर्गुणश्रुतिविषयोपपत्त्यर्थं सर्गादावुत्पन्नं स्वयम्भुवं प्रलयावशिष्टनिर्विशेषचित्सामान्यं च दर्शयितुं सृष्टिप्रलययोः सूत्रद्वयं प्रवर्तते—सञ्चरः प्रतिसञ्चरः इति। सञ्चरः सृष्टिः, प्रतिसञ्चरः प्रलयः। तत्र सृष्टिर्यथा[5]—अव्यक्ताख्या प्रकृतिः प्रवृत्तिस्वभावा स्वतन्त्रा च। सर्गादौ स्वयमेव क्षुब्धा सती भाविनारायणबीजभूता पूर्वकल्पे स्वयम्भूपालकेन नामकेन (?) व्यक्तेन नारायण-पुरुषेण संयुज्यते, ततश्च सजातीयैरन्यैः प्रकृत्यंशैर्न्यूनाधिकभावेन मिलिता सती चेतनाचेतनात्मकं महत्तत्त्वमारभते। ननु पुरुषस्य प्रकृतिसंयोगित्वे 'असंगो ह्ययं पुरुषः' इति (बृहदा० ४।३।१६) श्रुतिविरोध इति चेन्न;

---

१. त्रयो गुणा इति देवलः। त्रिगुणविवरणं बहुत्रोपलभ्यते (अश्व० ३६-३९ अ०)।

२. यथोक्तम्—प्रहर्षः प्रीतिरानन्दस्त्रयस्ते सात्त्विका गुणाः। तृष्णा क्रोधोऽभिसंरम्भो राजसास्ते गुणाः स्मृताः। श्रमस्तन्द्रा च मोहश्च त्रयस्ते तामसा गुणाः (अश्व० ३१।१।२।)। द्र० सांख्यभाष्यम् अपि (१।१२७)।

३. संचारः (पाठ०); ५-६ सूत्रे एकवाक्यरूपेण क्वचित् पठ्येते।

४. प्रतिसंचरश्चेति (पाठा०)।

५. कपिलासुरिसंवादे (शान्तिपर्व, कु० सं०) किं सर्गाप्ययौ इति प्रश्नस्योत्तरं प्रदत्तम्। उक्तमत्र—आकाशं मनसि प्रलीयते, मनोऽहंकारेऽहंकारो महति, महानव्यक्ते, तदेतत् प्रलयमीहते। प्रलयान्तान्महाप्रलय इत्युच्यते, प्रनष्टसर्वस्वं तम एवाप्रतिमं भवति—अग्राह्यमच्छेद्यमभेद्यमप्रतर्क्यमनाद्यचिन्त्यमनालम्बमस्थानमव्ययमजं शाश्वतमिति। एवमाह—सर्गप्रलयमेतावत् तत्त्वतोऽयोऽवबुध्यते। उत्तीर्य सोऽशिवादस्माच्छिवमानन्त्यमाप्नुयात् इति।

विकारहेतुसंयोगस्यैव सङ्गशब्दार्थत्वात्, अन्यथा श्रुतिस्मृतिषु जलसंयोगिनोऽपि पद्मपत्रस्या'ऽसङ्गतादृष्टान्तता न स्यात्। तत्र महत्तत्वस्य स्वरूपेण मुख्योत्पत्तिः, चेतनस्य तु अभिव्यक्तिरूपा कार्यता। योगभाष्ये व्यासधृतवाक्यान्नवधा कार्यता—

उत्पत्तिस्थित्यभिव्यक्तिविकारप्रत्ययाप्तयः।
वियोगान्यत्वधृतयः कारणं नवधा स्मृतम्॥ इति।

(२।२८ भाष्यम्)। एवमादिशक्तिरपि चेतनविशेषो महत्तत्त्वकारणीभूतगुणत्रयसम्बन्धात् स्वयम्भवाप्याादावुत्पद्यते; उत्पत्तौ च प्रमाणं प्रयोगसारे— 'तस्माद्विनिर्गता नित्या सर्वगा विष्णुसम्भवा' इति। वायवीयसंहितायां च—

शिवेच्छया परा शक्तिः शिवतत्त्वैकतां गता।
ततः परिस्फुरत्यादौ सर्गे तैलं तिलादिव॥ इति।

पञ्चरात्रेऽपि—

एवमालोक्य तां शक्तिं सच्चिदानन्दरूपिणीम्।
समस्ततत्त्वसन्धामस्फूर्त्यधिष्ठानरूपिणीम्॥
व्यक्तां करोति नित्यां तां प्रकृतिं परमः पुमान्॥ इति।
प्रादुरासीज्जगन्माता वेदमाता सरस्वती।
गुणत्रयमयी शक्तिर्मूलप्रकृतिसंज्ञिता।
तस्यामह (हं ?) समुत्पन्नस्तत्त्वैस्तैर्महदादिभिः॥

इत्यादिशिववाक्याच्च। सैव प्रकृत्यधिष्ठात्री देवता महालक्ष्मीः, अम्बा, भवानी, हैमवती, दुर्गा इत्यादिपदैरभिलप्यते पुराणादिषु। सैव च लीलाविग्रहैरादिपुरुषेणमिलिता सती सृष्टिं पालयति। तदुक्तं शङ्कराचार्यैः— शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुं, न चेदेवं देवो न खलु कुशलः स्पन्दितुमपि। इति (आनन्दलहरी १)।

एवं सर्वतत्त्वानां तत्तद्देवतानां च सहैवोत्पत्तिर्ज्ञेया। उत्पत्तिक्रमस्तु निरूपणक्रमेणैव। एतस्मान्महतो गुणान्तरसंवलितात् त्रिविधोऽहङ्कार उत्पद्यते चेतनाचेतनात्मको वैकारिको राजसस्तामसश्चेति। ततश्चाहङ्कारात् संकल्पपूर्वकं देहेन्द्रियाणि पञ्च तन्मात्राणि चोत्पद्यन्ते। स्वयम्भुव इन्द्रियाणि देवता-

---

१. कपिलासुरिसंवादे पठ्यते—व्यतिरिक्तं नामासुरे पुरुषः पञ्चविंशकः क्षेत्रज्ञः, यथा पुष्करपर्णस्थो बिन्दुर्न श्लेषमुपगच्छति अन्यत्वात् तथा क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ इति (शान्तिपर्व)। अश्वमेधपर्वण्युक्तम्—नित्यं द्वन्द्वसमायुक्तं सत्त्वमाहुर्मनीषिणः। निर्द्वन्द्वो निष्कलो नित्यः क्षेत्रज्ञो निर्गुणात्मकः॥१०। समं संज्ञानुगश्चैव स सर्वत्र व्यवस्थितः। उपभुङ्क्ते सदा सत्त्वमपः पुष्करपर्णवत्॥११। सर्वैरपि गुणैर्विद्वान् व्यतिषक्तो न लिप्यते। जलबिन्दुर्यथा लोलः पद्मिनीपत्रसंस्थितः॥५०।१२॥

रूपाणि वैकारिकात्, व्यष्टीन्द्रियाणि च तैजसात्, तेष्विन्द्रियेष्वादौ मन उत्पद्यते।

शब्दरागाच्छ्रोत्रमस्य जायते भवितात्मनः।
रूपरागात्[1] तथा चक्षुर्घ्राणं गन्धजिघृक्षया॥

इत्यादि मोक्षधर्मादौ (शान्ति २१३।१६) श्रोत्रादीनां मनोवृत्तिरागादिकार्यत्वश्रवणात्। इन्द्रियतन्मात्रयोश्च कार्यकारणभावस्याभावात् क्रमनियमो नास्ति। तत्रेन्द्रियेषु नास्त्यवान्तरकार्यकारणभावः प्रमाणाभावात्। तन्मात्रेषु त्वस्ति, स यथा—अहङ्काराच्छब्दतन्मात्रं तस्मादहङ्कारोत्पन्नाच्छब्दतन्मात्रादहङ्कारसहितात् स्पर्शतन्मात्रं शब्दस्पर्शोभयगुणकम्। एवं क्रमेणैकैकगुणवृद्ध्या तन्मात्रत्रयमुत्पद्यते[2]। ततश्च तन्मात्रेभ्यः पञ्च महाभूतानि जायन्ते। तत्राहङ्कारात् पञ्चतन्मात्राणां तद्द्वारा पञ्चमहाभूतानां चोत्पत्तौ पुराणे क्रम उक्तः; स यथा—

भूतादिस्तु विकुर्वाणः शब्दमात्रं ससर्ज हि।
आकाशं सुषिरं तस्मादुत्पन्नं शब्दलक्षणम्॥
आकाशस्तु विकुर्वाणः स्पर्शमात्रं ससर्ज हि।
वायुरुत्पद्यते तस्मात् तस्य स्पर्शो गुणो मतः॥[3]

इत्यादिक्रमेणेति। नन्वेवमाकाशादिभूतचतुष्टयस्यापि तत्त्वान्तरप्रकृत्यापत्त्या केवलविकृतित्वाष्टप्रकृतित्वसिद्धान्तक्षतिरिति चेन्न; आकाशादीनां स्पर्शादितन्मात्रेष्वहङ्कारोपष्टम्भमात्रेण कारणत्वस्य पुराणेषूक्तत्वादिति। एवं त्रयोविंशतितत्त्वानां सृष्टिः।

तेषु पञ्चभूतानि वर्जयित्वाऽहङ्कारं च बुद्धौ प्रवेश्य सप्तदशक[4] लिङ्गशरीरसंज्ञं भवति, वह्नेरिन्धनवदात्मनोऽभिव्यक्तिस्थानत्वात्। तच्च सर्वपुरुषाणां स्वस्वबीजभूतप्रकृतिसंयोगात् सर्गादावुत्पद्य प्राकृतप्रलयपर्यन्तं तिष्ठति। तेनैव चेहलोकपरलोकयोर्जीवानां संसरणं भवति। प्राणश्च बुद्धेरेव

---

१. २।१७ सांख्यभाष्ये तु 'रूपरागादभूच् चक्षुः' इति पाठ उद्धृतः।

२. कथनमिदं नैमित्तिकदृष्ट्या न तत्त्वदृष्ट्या। तत्त्वतः तन्मात्रमेकस्यैव गुणस्य गुणि, यथा स्पर्शतन्मात्रे स्पर्शगुण एव, रूपतन्मात्रे रूपगुण एव। (द्र० कापिलाश्रमीयपातञ्जलदर्शनम् २।१९)।

३. विष्णु० १।२।३७-३८; मार्कण्डेय० ४५।३९-४१ इत्यत्र च एतत्सदृशाः श्लोका दृश्यते।

४. द्र० सांख्यसू० 'सप्तदशैकं लिङ्गम्' (३।९)।

वृत्तिभेद'[1] इत्यतो लिङ्गशरीरे पृथक् न निर्दिश्यते बुद्धावेवान्तर्भावात्। तस्य च लिङ्गशरीरय परमसूक्ष्माणि पञ्च महाभूतानि तेजःप्रधानान्याश्रयः, चित्रादिवद् आश्रयं विना लोकान्तरगमनासम्भवात्। तदुक्तं सप्तत्याम् (४१ कारिका)—

चित्रं यथाश्रयमृते स्थाण्वादिभ्यो विना यथा छाया।
तद्वद्विना विशेषैर्न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम् ॥इति॥

इदं च लिङ्गशरीरमादौ स्वयम्भूवः समष्टिचेतनस्य उपाधिभूतमेकमेव समष्टिरूपं जायते, ततश्च व्यष्टिजीवानामप्युपाधिभूतानि व्यष्टिलिङ्गशरीराणि तदंशभूतानि ततो विभज्यन्ते पितुर्लिङ्गशरीरात् पुत्रशरीरवत्। तदुक्तं सांख्य-प्रवचनसूत्रेण—व्यक्तिभेदः कर्मविशेषादिति (३।१०)। मनुनाप्युक्तम्—

तेषां त्ववयवान् सूक्ष्मान् षण्णामप्यमितौजसाम्।
सन्निवेश्यात्ममात्रासु सर्वभूतानि निर्ममे ॥ इति ॥ (१।१६)

षण्णामिति षडिन्द्रियं समस्तलिङ्गशरीरोपलक्षकम्। तथा चायमर्थः—स्वयम्भूः स्वलिङ्गशरीरावयवान् सूक्ष्मानल्पान् आत्ममात्रासु खांशचेतनेषु संयोज्य सर्वप्राणिनः ससर्जेति।इति लिङ्गशरीरनिरूपणम्।

अथ स्थूलशरीरोत्पत्तिः। दशगुणितमहत्तत्त्वमध्येऽहंकारस्तस्मिन्नपि दशगुणे व्योम, तथैव व्योम्न्यपि वायुः,वायावपि तेजः, तेजसि दशगुणे जलम्, तथैव जलस्यापि दशगुणस्य मध्ये पृथिवी समुत्पद्यते, सैव स्थूलशरीरस्य बीज-मण्डरूपेण परिणमते[2]। तस्यापि दशगुणितस्याण्डस्य पृथिव्यावरणस्य मध्ये चतुर्दशभुवनात्मकं स्वयम्भुवः स्थूलशरीरं तत्सङ्कल्पादेवोत्पद्यते। तेनैव शरी-रेण स्वयम्भूर्नारायण इत्युच्यते। स्वयंभुवं प्रकृत्य मनुनाऽप्युक्तम्—

---

१. उक्तं च भिक्षुणा विज्ञानामृतभाष्ये—स [महान्] च क्रियाशक्त्या प्राणः निश्चय-शक्त्या च बुद्धिः, तयोर्मध्ये प्रथमं प्राणवृत्तिरुत्पद्यते इति (२।४।१३)। अतएव सत्त्वात् समानो व्यानश्च इति यज्ञविदो विदुः' इति अश्वमेधपर्वण्युक्तम् (२४।१२)। उक्तं च लक्ष्मीतन्त्रे—महांस्तामस आख्यातो विकारः पूर्वकैर्बुधैः ॥ प्राणो हिरण्यगर्भश्च बुद्धिश्चेति त्रिधा भिदा। (५।३१-३२)। महतस्तामसत्त्वमपि अभ्युपगम्यते—ततो महानुत्पद्यते स तु तमोबहुल इति जयमङ्गलाकारः (२२ कारिका०)।

२. दशगुणितपरिमाणविवरणं पुराणेषु भुवनकोशान्तेऽन्यत्र च प्रायेण दृश्यते। लैङ्गे-पठ्यते—स एव भगवान् रुद्रो विष्णुर्विश्वगतः प्रभुः। तस्मिन्नण्डे त्विमे लोका अन्तर्विश्वमिदं जगत् ॥२९। अण्डं दशगुणेनैव वारिणा प्रावृतं बहिः। आपो दशगुणेनैव तद्बाह्यस्तेजसावृतः ॥३०। तेजो दशगुणेनैव बाह्यतो वायुनाऽवृतम्। वायुर्दशगुणेनैव बाह्यतो नभसाऽवृतः ॥३१। आकाशेनावृतोवायु रहंकारेण शब्दजः। महता शब्दहेतुर्वै प्रधानेनावृतः स्वयम् ॥३२। (लिङ्ग १।३ अ०)।

"सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात् सिसृक्षुर्विविधाःप्रजाः।
अप एव ससर्जादौ तासु बीजमवासृजत् ॥८
तदण्डमभवद् धैमं सहस्रांशुसमप्रभम्।
तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥९
स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते।
आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्तत ॥[1]
आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः।
ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥"१० (१।८-१०)

इत्यादिनेति। तत एवादिपुरुषाद्व्यष्टिपुरुषाणां विभागात् अन्ते च तत्रैव लयात् स एवैक आत्मेति श्रुतिस्मृत्योर्व्यवह्रियते। ततश्च स नारायणो विराट्शरीरी पृथिवीरूप-स्वनाभिकमलकर्णिकास्थानीयस्य सुमेरोरुपरि चतुर्मुख-मवान्तरब्रह्माणं सृष्ट्वा तद्द्वारान्यानपि व्यष्टिशरीरिणः स्थावरान्तान् ससर्ज। तथा च स्मर्यते—

"तच्छरीरसमुत्पन्नैः कार्यैस्तैः का[क]रणैः सह।
क्षेत्रज्ञाः समजायन्त गात्रेभ्यस्तस्य धीमतः"[2] ॥ इति।

यत्तु शेषशायिनो नारायणस्य नाभिकमलश्रोत्रचक्षुरादिभ्यश्चतुर्मुख-स्याविर्भावः श्रूयते, तद्दैनन्दिनसर्गेष्वेव हि कल्पभेदेन[3] मन्तव्यम्। दैनन्दिन प्रलयेष्वेव हि नारायणशरीरे प्रविश्यैकीभूय सुप्तानां देवानां चतुर्मुखादि-क्रमेणाविर्भावः शेषशायिनः सकाशाद् घटते न त्वादिसर्गेषु। दैनन्दिन-प्रलय एव नारायणस्य लीलाविग्रहेण शयनादिति। अस्यां सृष्टौ महत्तत्त्वस्य[अ]बुद्धि-पूर्वकः त्रिगुणात्मकः प्रथमः सर्गः। तदनन्तरं तदुपाधिकस्वयम्भुवः सकाशाद् बुद्धिपूर्वकः सर्गः। स्वयम्भुवोऽङ्गदेवताः स्वयम्भूश्च स्थूलदेहनैरपेक्ष्येण ज्ञानव-त्त्वात् विदेहादेवा इत्युच्यन्ते; तासु स्वयम्भूरेवेश्वरः नित्येश्वरानङ्गीकारात्। देवताश्चेश्वरकोटयः अविद्यानावृतोपाधिकत्वात्। अविद्यावृतोपाधिकाश्च जीवकोटय एव; अविद्यावृतानावृतोपाधिकत्वे एव जीवेश्वरविभाजके। तदुक्तम्— "स ईशो यद्वशे माया स जीवो यस्तयार्दितः" इति। तदेवं सञ्चरो निरूपितः।

---

१. मनोवनुपलब्धोऽप्ययं श्लोकः पुराणादिषु सृष्टिप्रसंगे दृश्यते एव; द्र० सौर पु० २१ अ०; मार्कण्डेय० ४५।६४, कूर्म० १।४।३८।

२. श्लोकोऽयं सांख्यसारतृतीयपरिच्छेदे, सांख्यतत्त्वविवेचने, चोद्धृतः; पद्म० (५।३।१५६)। अत्र 'कायस्थैः'रिति क्वचिद् दृश्यमानः पाठोऽसमीचीनः।

३. कल्पभेदरूपो हेतुः पौराणिकैर्बहुधोच्यते, तथाहि—पुराणेषु च वैषम्यं युगकल्प-व्यवस्थया (वैशाखमाहात्म्य० १३।१७)। श्रीधरोऽप्याह—यत्र यत्र नाम्नां वैलक्षण्यं दृश्यते तत्र कल्पयुगादिभेदेन व्यवस्थापनीयम् (विष्णु० ४।२२। २ टीका)।

तत्र यद्यस्माज्जायते तस्येतरापूरणेनैव स्थितिः, तद्व्यतिरेकेणैव तत्संहारोऽपि तत्रैव भवति। तथा चोक्तं महाभारते (शान्ति० ३०६।३१)—

"यस्माद् यदभिजायेत तत् तत्रैव प्रलीयते।"
लीयन्ते प्रतिलोमानि जायन्ते चोत्तरोत्तरम्[1] ॥इति॥

एते च सृष्टिस्थितिसंहाररूपाः स्थूला एव परिणामाः कूटस्थपुरुषविवेकाय प्रदर्शिताः। सूक्ष्मा अप्येषां परिणामाः स्मर्यन्ते। यथा—

"नित्यदा ह्यङ्ग भूतानि भवन्ति न भवन्ति च।
कालेनालक्ष्यवेगेन सूक्ष्मत्वात्तन्न दृश्यते॥" इति॥

(भागवतं ११।२२।४२)। अतएव सर्वं जडवस्तु परमार्थतः सर्वदैव असदुच्यते। ततश्च तस्माज्जडवर्गाद्विरज्यात्मैव परमार्थसत्यो दुःखभीरुभिर्द्रष्टव्यः। परमार्थसत्यत्वं च कूटस्थनित्यत्वम्। तत्र कूटस्थनित्यत्वासंहतत्वापरार्थत्वचिन्मात्रत्वाद्यसाधारणधर्मैरुत्कृष्टैः प्रकृत्यादिभ्यो विवेक्तव्यः।

इदानीं सदेवेत्यादिश्रुत्यर्थ उपपाद्यते (द्र० छान्दोग्य ६।२।१)।[2] प्रतिसञ्चरान्ते यन्निर्विशेषं चित्सामान्यमवशिष्यते, तदेव 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत् एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मे'त्यादि[3] श्रुतिषु सद्ब्रह्मादिपदवाच्यम्। अद्वितीयत्वं तु अवैधर्म्याविभागाख्याभेदेनेति ॥५–६॥

---

१. यद् यस्माज् जायते तत्त्वं तत् तत्र प्रविलीयते इति पूर्वार्धे पाठान्तरम्। कारणे एव कार्यलयः स्मर्यते—तेभ्यः प्रसूतास्तेष्वेव महाभूतेषु पञ्चसु। प्रलीयन्ते यथाकालमूर्मयः सागरे यथा (अश्व० ५१।१२)।

२. सदेवदेमग्र आसीदिति वाक्ये सत्पदेन निरुद्धान्तःकरणः सृष्टिकर्ता प्रजापतिरेव गृह्यते, न च चिन्मात्ररूपः, तस्य सृष्टिसंकल्पश्रवणात्। सृष्टेः प्राग् ऐशं चित्तं निरुद्धं तिष्ठति, गुणवृत्त्यनुसारेण तच्चित्तं वैराजाभिमानात्मकं सत् तन्मात्रोपादानभूतं भूतादिनामकमपि भवति, ततश्च ग्राह्यं जगदाविर्भूतं भवति। सृष्टेः प्रागवस्था विशेषरहिता स्तिमिताऽप्रज्ञाता च, अतएव सदिति (अस्तीति) पदमेव तत्र प्रयोक्तुं शक्यते। यथा सदित्यादि वाक्यं प्रयुज्यते तथा 'आप एवेदमग्र आसुः' 'नारायण एवेदमग्र आसीत्' 'प्रजापतिरेवेदमग्र आसीत्' 'प्रजापतिर्वा इदमेक आसीत्' इत्यादीनि वाक्यानि प्रयुज्यन्ते। प्रजापतेः चित्तं त्रैगुणिकम्, तच्च जगदुपादानभूतम्, अतएव तत्त्वदृशा त्रिगुणोपादानकं जगदिति सांख्याः। प्रजापतेः संकल्पनमेव निमित्तकारणम्, अतएव स अभिन्ननिमित्तोपादानभूत इत्यपि कथयितुं शक्यते। प्रजापतिर्महदात्मोपाधिमान्, महादात्मगतः प्रत्यगात्मा खलु निर्विकारः, अतएव तत्त्वदृशा प्रकृति-पुरुषौ एव उपादाननिमित्तभूतौ सर्वेषां पदार्थानाम्।

३. ब्रह्मेति पदं श्रुतौ नास्ति, अर्थपूरणायेदं पदमुमुपात्तमिति प्रतिभाति। यद्वा आधुनिकासु कासुचिच् श्रुतिषु पदस्यास्य सत्ता कल्पनीया।

इदानीमन्तकालीनभगवत्स्मरणस्य परमगतिहेतुत्वश्रवणात् तत्स्मरणस्य च साध्यात्मसाधिभूतसाधिदैव-भगवदनुचिन्तनजन्यत्वादध्यात्मादिविभागः प्रदर्श्यते सूत्रत्रयेण। तत्र च प्रमाणम्—

"अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम्।
यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः॥इति॥ (गीता ८।५)
साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः।
प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः॥" इति (गीता ७।३०)।

अध्यात्मम् ॥७॥

अधिभूतम् ॥८॥

अधिदैवतम्[1] ॥९॥

सूत्रत्रयस्यापि क्रमेणैव व्याख्या[2]—बुद्धिरध्यात्मम्, बोद्धव्यमधिभूतम्, ब्रह्मा तत्राधिदैवतम्। अहङ्कारोऽध्यात्मम्, अधिमन्तव्यमधिभूतम्, रुद्रस्तत्राधिदैवतम्। मनोऽध्यात्मम्, सङ्कल्पयितव्यमधिभूतम्, चन्द्रस्तत्राधिदैवतम्। श्रोत्रमध्यात्मम्, श्रोतव्यमधिभूतम्, दिशस्तत्राधिदैवतम्। त्वगध्यात्मम्, स्पर्शयितव्यमधिभूतम्, वायुस्तत्राधिदैवतम्। चक्षुरध्यात्मम्, द्रष्टव्यमधिभूतम्, सूर्यस्तत्राधिदैवतम्। रसनमध्यात्मम्, रसोऽधिभूतम्, वरुणस्तत्राधिदैवतम्। घ्राणमध्यात्मम्, गन्धोऽधिभूतम्, पृथिवी तत्राधिदैवतम्। वागध्यात्मम्, वचनमधिभूतम्, वह्निस्तत्राधिदैवतम्। पाणिरध्यात्मम्, आदेयमधिभूतम्, इन्द्रस्तत्राधिदैवतम्। पादावध्यात्मम्, गन्तव्यमधिभूतम्, विष्णुस्तत्राधिदैवतम्। पायुरध्यात्मम्, उत्स्रष्टव्यमधिभूतम्, मित्रस्तत्राधिदैवतम्। उपस्थमध्यात्मम्, आनन्दयितव्यमधिभूतम्, प्रजापतिस्तत्राधिदैवतमिति त्रयोदशविधं त्रितयमपि। तत्रात्मानं सङ्घातमधिकृत्य वर्तते तदध्यात्मं त्रयोदशकरणवर्गः। भूतानि अधिकृत्य वर्तते तदधिभूतं विषयवर्गः। देवतामधिकृत्य वर्तत इत्यधिदैवतं करणाभिमानि-देवतावर्गः। एतत्सहितेश्वरानुचिन्तितस्यान्तकालीनभगवत्स्मृत्या परमगतिः फलम्। तस्मादेतत्त्रिकमवश्यं ज्ञातव्यमिति भावः। सर्वतत्त्वानां ज्ञानफलं चोक्तं पञ्चशिखधृतवाक्येन—

---

१. अधिदैवम् (पाठा०)।

२. अध्यात्मादित्रयपदार्थविषये सांख्येऽन्यत्र च विवरणमुपलभ्यते। किमध्यात्ममधिभूत मधिदैवतं चेति प्रश्नः कृत आसुरिणा। कपिलकृतमस्योत्तरं कपिलासुरिसंवादे शान्तिपर्वणि (कुम्भ० संस्क०) दृश्यते। उक्तमत्र—एतदध्यात्ममधिभूतमधिदैवतं च सर्वत्र प्रत्येतव्यानि इति। अध्यात्मादित्रयविवरणं बहुत्रोपलभ्यते, यथा—अश्व० ४२ अ०, सुबालोप० ५।

"तत्त्वानि यो वेदयते यथावद्[1]
गुणस्वरूपाण्यधिदैवतं च ।
विमुक्तपाप्मा गतदोषसङ्गो
गुणांस्तु भुङ्क्ते न गुणैः स भुज्यते[2] ॥"

तत्त्वानीति तान्त्रिकी[3] संज्ञा । तदर्थश्चात्मानात्मविवेकप्रतियोग्यनुयोगिनस्तत्पदार्थाः तेषां भावस्तत्तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तानि पुरुषत्वप्रकृतित्वादीनि पञ्चविंशतिजातयः धर्मधर्म्यभेदात् व्यक्तयोपि तत्त्वानीत्युच्यन्ते । वेदयते वेत्तीत्यर्थः । गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि तान्येव स्वरूपाणि तात्त्विकरूपाणि येषां तानि गुणस्वरूपाणि । अधिदैवतञ्च अध्यात्माधिभूतयोरुपलक्षणम् । गुणांस्तु भुङ्क्ते गुणास्तस्य वशे भवन्तीति । न गुणैः स भुज्यते गुणवशो न भवतीत्यर्थः ॥७–९॥

॥ इति तत्त्वपादः प्रथमः ॥

इदानीं द्वितीयः प्रकीर्णपाद आरभ्यते । तत्र—"पञ्चस्रोतोऽम्बुं पञ्चयोन्युग्रवक्रां पञ्चप्राणोर्मिं पञ्चबुद्ध्यादिमूलाम् । पञ्चावर्त्तां पञ्चदुःखौघवेगां पञ्चाशद्भेदां पञ्चपर्वामधीमः" (श्वेताश्व० १।५) इत्यादिश्रुत्यर्थोपपत्तये पञ्चकानि निरूपयति सूत्रजातेन—

पञ्चाभिबुद्धयः[4] ॥१०॥

अभिबुद्धिरभिमान इच्छा कर्त्तव्यता क्रियेति पञ्चाभिबुद्धिसंज्ञिताः । तत्राभिबुद्धिर्नाम अभिमुखी बुद्धिः, इदमवश्यं करणीयमितिरूपा बुद्धिवृत्तिः । अभिमानश्चाहं करोमीति वृत्तिः । इच्छा वाञ्छा सङ्कल्पो मानसी वृत्तिः ।

१. शान्तिपर्वणि (कुम्भ० संस्क०) इदं कपिलवचनमुद्धृतम्—तत्त्वान्येतान्यथोक्तानि यथावद् योऽनुबुध्यते । न स पापेन लिप्येत निर्मुक्तः सर्वसंकरात् इति । अतएवोक्तम्—पुण्यपापक्षयार्थं हि सांख्यज्ञानं विधीयते । तत्क्षये ह्यस्य पश्यन्ति ब्रह्मभावे परां गतिम् (शान्ति० २७५।३९) । सांख्ययोगविवरणेषु तत्त्वपदं बहुशः प्रत्युक्तम्, यथा—तत्त्वज्ञानासिना (अश्व० ४७।१४), एतत्सर्वं प्रसंख्याय यथावत् तत्त्वनिश्चयात् (अश्व० ४५-५५), चतुर्विंशतिरेका च तत्त्वसंख्या प्रकीर्त्तिता (अश्व० ३५।४८) ।

२. अश्वमेधे पठ्यते—तत्त्वानि यो वेदयते यथातथं गुणांश्च सर्वानखिलांश्च देवताः । विधूतपाप्मा प्रविमुच्य बन्धनं स सर्वलोकानमलान् समश्नुते ॥ ३५।५०॥

३. सांख्ये तत्त्वमिति संज्ञाशब्द एव । अतएव सांख्ययोगविवरणवाक्ये 'तत्त्वसंज्ञितः' इति पदं प्रयुक्तम् (शान्ति० ३०२।३८) । तत्त्वस्वरूपं भूमिकायां विवृतम् ।

४. पञ्च वह्नयः इति क्वचिदपपाठः ।

कर्तव्यता ज्ञानेन्द्रियाणां शब्दादिविषया वृत्तिः। क्रिया वचनादिलक्षणा कर्मेन्द्रियाणां वृत्तिरिति। अभिबुद्धया[1] व्याख्याताः ॥१०॥

पञ्च कर्मयोनयः[2] ॥११॥

कर्मजन्याः कर्मजनकाश्च धृतिः श्रद्धा सुखाऽविविदिषा विविदिषा चेति पञ्च—

"[3]वाचि कर्मणि सङ्कल्पे प्रतिष्ठां योऽभिरक्षति।
तन्निष्ठस्तत्प्रतिष्ठश्च धृतेरेतद्धि लक्षणम् ॥
अनुसूया ब्रह्मचर्यं यजनं याजनं तपः।
दानं प्रतिग्रहो होमः श्रद्धाया लक्षणं स्मृतम् ॥
अर्थार्थी यस्तु सेवेत विद्याकर्मतपांसि च।
प्रायश्चित्तपरो नित्यं सुखेयं परिकीर्त्तिता ॥"

अविविदिषा वेदवेदनेच्छा प्रतिबन्धकक्रिया। विविदिषा यथा—

"एकत्वं च पृथक्त्वं च नित्यं चेदमचेतनम्।
सूक्ष्मं सत्कार्यमक्षोभ्यं ज्ञेया विविदिषा[4] हि सा ॥

आत्मनि एकत्वपृथक्त्वादि-विषयिणी जिज्ञासा विविदिषा। एतासु चतस्रो बन्धाय विविदिषैका मोक्षाय ज्ञानमोक्षप्रतिबन्धनाशककर्मजन्यत्वात्तज्जनकत्वाच्च[5] ॥११॥

---

१. पञ्चाभिबुद्धयः खलु पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि इति सर्वोपकारिणीकारः। तत्त्वसमाससूत्रवृत्तौ 'व्यवसायोऽभिमानेच्छा कर्तव्यता क्रियेति' उक्तम्।

२. पञ्च कर्मयोनय इत्यनेन पञ्च कर्मेन्द्रियाणि उच्यन्ते इति सर्वोपकारिणीकारः।

३. सांख्यकारिका २९ व्याख्याने युक्तिदीपिकायामस्य सूत्रस्य उल्लेखो व्याख्यानं च दृश्येते। युक्तिदीपिकायाम् 'आह च' इत्युक्त्वा 'वाचि कर्मणि…', 'अनसूया ब्रह्मचर्यं…', 'सुखार्थी यस्तु…', 'द्वित्वैकत्वपृथक्त्वम्…' 'विषपीतसुसमत्त…' इतीमे श्लोका उद्धृताः धृति-श्रद्धा-सुखा-विविदिषा-अविविदिषालक्षणपराः।

४. विविदिषा क्रिया (पाठा०)।

५. पञ्च कर्मयोनिप्रसंगे शान्तिपर्वगतकपिलासुरिसंवादे यदुक्तं तदिहोच्यते—यदप्युक्तं कति कर्मयोनयो भवन्तीति। अत्र ब्रूमः—पञ्च कर्मयोनयो भवन्ति—धृतिः श्रद्धा सुखा विविदिषाऽविविदिषा चेति। तत्र धृतिर्नाम कर्मयोनिः। धृतिं योऽनुरक्षति त्रिविधेन कर्मणा वाङ्मनःकायसमुत्थेनेति। एवमाह—वाचि कर्मणि संकल्पे प्रतिज्ञां योऽनुरक्षति। तन्निष्ठस्तत्प्रतिज्ञश्च धृतेरेतत् स्वलक्षणम् ॥ श्रद्धा नाम कर्मयोनिः—श्रद्धां यत्स्वनुतिष्ठते सोऽनसूया दमादिभिः। विज्ञानसंयोग ब्रह्मचर्यगुरुकुल निवासगृहस्थवान् प्रस्थदानाध्ययनप्रतिग्रहमन्त्रादिभिर्नक्षत्रनियमैः श्रेयः

पञ्च वायवः ॥१२॥

हृदि प्राणो गुदेऽपानो व्यानः सर्वशरीरगः ।
उदानः कण्ठदेशे च समानो नाभिसंस्थितः[१] ॥

एते पञ्च क्रियाशक्तिमदन्तःकरणवृत्तिभेदा अपि वायुसमानगतिकत्वाद्वायुदेवताकत्वाच्च वायव इत्युक्तम्। प्रकर्षेण अवनाद् गमनात् प्राण इत्युच्यते। अधोगमनादपानः। भुक्तस्यान्नस्य रसादेर्विक्षेपणाद् विजृम्भक्षणाच्च व्यान इत्युच्चते। उद्गारवमनादिकं करोतीति उदानस्तेन गीयते। भुक्तस्य समाशं रसं नयतीति समानः। तन्त्रान्तरोक्ता अप्यन्ये नागकूर्मकृकर (कृकल)-देवदत्तधनञ्जयाख्यास्तत्रैवान्तर्भाव्याः। इत्येते पञ्चप्राणा व्याख्याताः[२] ॥१२॥

पञ्च कर्मात्मानः[३] ॥१३॥

वैकारिकस्तैजसो भूतादिः सानुमानो निरनुमानश्चेति कर्मात्मानः कर्मिण इत्यर्थः। तत्र वैकारिकः शुभकर्मकर्त्ता। तैजसोऽशुभकर्मकर्त्ता। भूतादिर्मूढकर्मकर्त्ता। सानुमानः शुभमूढकर्मकर्त्ता। निरनुमानोऽशुभमूढकर्मकर्त्ता। इति पञ्च कर्मात्मानो व्याख्याताः ॥१३॥

प्राप्स्यामीत्येवमनुष्ठानं कुरुते इति। एवमाह—ब्रह्मचर्यानसूये च दानमध्ययनं तपः। यजनं याजनं चैव श्रद्धाया लक्षणं स्मृतम्। सुखं नाम कर्मयोनिः—यः सुखकामो भवति प्रायश्चित्तपरः परेण यत्नेनानुतिष्ठति। तद्यथा सत्यं काममन्युविषय-गोब्राह्मणकर्म। अनुलोमानामपि प्रोक्ता सावित्रीत्यन्याश्च विद्या बह्व्यो ब्रह्मलोकं प्रापयन्तीति। एवमाह—कर्मविद्यातपोभिस्तु यो यत्नमनुतिष्ठति। प्रायश्चित्तं तपश्चैव तत्सुखायास्तु लक्षणम्। विविदिषा नाम कर्मयोनिः—सर्वं ज्ञातुकामता। आगमांश्च कुरुते श्रुतिविशेषाकाङ्क्षी क्व संज्ञा क्व वासंज्ञेति। एवमाह—सर्वमेतत्परिज्ञाय कर्म ह्यारभते तु यः। सैषा विविदिषा नाम कर्मयोनिः। सर्वमेवाज्ञातुकामता सर्वकर्मभ्यो विनिवर्तनमिति। एवमाह— सर्वमेतत्परिज्ञाय कर्मभ्यो यो निवर्तते। सैषा विविदिषा नाम कर्मयोनिरनुष्ठिता ॥

१. तुलनीयः श्लोकः—हृदि प्राणो गुदेऽपानो नाभिस्थस्तु समानकः। कण्ठदेशेऽप्युदानः स्याद् व्यानः सर्वशरीरगः ॥ देवीभाग० ७।३२।४० ॥

२. पञ्चवायुविषये—अश्व० २१-२४ अ० द्र०।

३. पञ्चकर्मात्मविषये गीतावचनमपि आलोच्यम्—अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम्। विविधाश्च पृथक् चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ॥१८।१४॥ अत्र 'प्रोच्यते गुणसंख्याने' इत्यप्युक्तम् (१८।१९)। गुणसंख्यानं नाम सांख्यशास्त्रमिति शंकरः। अधिष्ठानमित्यादिकः श्लोकः शान्तिपर्वण्यपि दृश्यते (३४७।८९)। त्रयोदशसूत्रं खलु पञ्चवायुकार्यनिर्देशकमिति सर्वोपकारिणीकृत्।

इदानीं 'पञ्चाशद्भेदां पञ्चपर्वामधीम' इति श्रुत्यर्थोपपत्तये बुद्धेः पञ्चाशत्सर्गान् बहुभिः सूत्रै रुद्दिशति—

पञ्चपर्वाऽविद्या[1] ॥१४॥

अनित्याऽशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या पतञ्जल्युक्त-(योगसूत्र २।५)सर्वदर्शनसम्प्रतिपन्ना। सा च पञ्चधा—अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः, क्लेशजनकत्वात् क्लेशा इति योगे परिभाषिताः। अस्मितादीनां चतुर्णामविद्याकार्यत्वादविद्यात्वम्। अस्मिता अनात्मन्यहंवृत्तिः। अविद्यास्मितयोरयं भेदः—अविद्यायामधिकरणमपि पृथग् भासतेऽस्मितायां त्वारोपरूपत्वेऽपि नाधिकरणं भासते। विषयेषूत्कटेच्छा रागः। द्वेषो वैरबुद्धिः। अभिनिवेशो मरणत्रासः, विदुषामपि स्वरसवाही अनादिमरणदुःखानुभवजनितवासनाजन्यः। श्रुतिस्मृतिपुराणेषु एते अविद्याभेदास्तमआदिशाब्दैः परिभाषिताः[2]। तमो मोहो महामोहस्तामिस्रोऽन्धतामिश्रश्चेति तत्तन्नामकनरकप्रदत्वात्तत्तन्नामकाः। ते च विषयभेदाद् द्विषष्टिभेदाः। ते यथा—अष्टप्रकृतिषु आत्मत्वारोपात् अष्टभेदं तमः। देवा अणिमाद्यष्टविधमैश्वर्यमासाद्य वयममृता इत्यभिमानिनो भवन्ति सोऽयमभिमानो मोहोऽष्टविधः। दृष्टानुश्रविकेषु द्वादशसु विषयेषु प्राप्तेषु मुक्तोऽहमिति मन्यते सोऽभिमानो रागातिशयनिमित्तत्वान् महामोहो दशविधः। अणिमाद्यष्टगुणैश्वर्ये दशविधविषये च प्रतिहतस्य क्रोधाद् यद् दुःखमुत्पद्यते स तामिस्रोऽष्टादशविधः। देवा अणिमाद्यष्टकमैश्वर्यं शब्दादींश्च दश विषयान् भुञ्जानाः क्षयशङ्कयात्र सन्ति स त्रास एवाष्टादशविधोऽन्धतामिश्र इति द्विषष्टिभेदा पञ्चपर्वा अविद्या ॥१४॥

[3]अष्टाविंशतिधाऽशक्तिः[4] ॥१५॥

---

१. पञ्चपर्वाऽविद्या इति वार्षगण्य आहेति तत्त्वकौमुदीकारः (४७ कारिकाव्याख्याने); कपिलासुरिसंवादे उक्तम्—कति पर्वाणि भवन्तीति, अत्रोच्यते—पञ्चपर्वाणि तमो मोहो महामोहस्तामिस्रोऽन्धतामिस्र इति। तम इति अज्ञानमेवाधिकुरुते, मोह इत्यालस्यमेवाधिकुरुते, महामोहमिति काममेवाधिकुरुते ... तामिस्रमिति क्रोधमेवाधिकुरुते, अन्धतामिस्रमिति विषादमेवाधिकुरुते ... एवं ह्याह—पर्वाणि पर्वाणि घोराणि योऽविद्वान् नावबुध्यते। स वध्यते मृत्युपाशैर्हर्षशोकसमन्वितः॥ इति। श्वेताश्वतरोपनिषदि 'पञ्चपर्वाम्' इति पदेनैषाऽविद्यैवोक्ता (द्र० भाष्यम्)।

२. उक्तं च लिङ्गपुराणे—तमो मोहो महामोहस्तामिस्रश्चान्धसंज्ञितः। अविद्या पञ्चधा ह्येषा प्रादुर्भूता स्वयंभुवः॥ (१।५।२)। प्रादुर्भूता महात्मन इति विष्णुपुराणे (१।५।५)।

३. अशक्तिरष्टाविंशतिधेति देवलः।

४. अष्टाविंशतिरशक्तिः (पाठा०); अष्टाचत्वारिंशधा अशक्तिरित्यपपाठः।

तत्राशक्तयः एकादशेन्द्रियवधाः, सप्तदश बुद्धिवधाः। तत्रेन्द्रियवधाः—स्वस्वार्थक्रियाऽक्षमतारूपाः फलतो बुद्धिरेव ते।

"बाधिर्यं कुष्ठितान्धत्वं जडताऽजिघ्रता तथा।
मूकता कौण्यपङ्गुत्वे क्लैब्योदावर्त्तमुग्धताः[1] ॥

सप्तदश बुद्धेरेव वधाः तुष्टिसिद्धीनां विपर्ययरूपाः। तत्र तुष्टिविपर्ययाः—नास्ति प्रधानमिति ज्ञानमस्तीत्यभिधीयते। महत्तत्त्वं नास्तीति ज्ञानमज्ञानसलिलाः। अहङ्कारो नास्तीति मोहा। नैव सन्ति पञ्चतन्मात्राणीति दृष्टिरदृष्टिः। विषयाणामर्जने प्रवृत्तिः असुतारा। रक्षणे प्रवृत्तिरसुपारा। क्षयदोषमपश्यतः प्रवृत्तिः असुनेत्रा। भोगे शक्तिः असुमात्रिका। हिंसादोषमपश्यतो भोगे प्रवृत्तिः अनुत्तमाम्भसिका। इति तुष्टिर्विपर्यया नवधा।

सिद्धिविपर्यासाद् अष्टौ बुद्धिवधा उच्यन्ते। नानात्वमूहमानस्यैकत्वानुसन्धानं सुतारमुच्यते। शब्दमात्रश्रवणाद्विपरीतग्रहणमसुतारा। यथा नानात्मज्ञो मुक्त इति श्रुत्वा विपरीतं प्रतिपन्नो नानात्मज्ञोऽहममुक्त इति। अध्ययनश्रवणनिविष्टस्यापि जडत्वादसच्छास्त्रोपहतबुद्धित्वाद्वा पञ्चविंशतितत्त्वज्ञानसिद्धिर्न भवति तदज्ञानम्। यदा आध्यात्मिकेन दुःखेन चाभिभूयते तदज्ञानप्रमादम्। एवमाधिभौतिकदुःखेनाभिभूयते तत्प्रमोदमानम्। एवमेवाधिदैविकदुःखेनाभिभवः प्रमुदितमिति। सुहृदुपदिष्टेत्यात्मनि अनिश्चयबुद्धिरनर्थकम्। स्वदानमनर्थकम् ज्ञात्वा दानपात्रस्य गुरुणि दुःखे जाते प्रमोदः प्रमुदिता। एवमष्टौ सिद्धिविपर्यया व्याख्याताः। एवं सप्तदश बुद्धिवधाः ॥१५॥

नवधा तुष्टिः[2] ॥१६॥

नवधा तुष्टिरुच्यते। तत्र कारिका—

आध्यात्मिक्यश्चतस्रः प्रकृत्युपादान काल-भाग्याख्याः।
बाह्या विषयोपरमात् पञ्च नव तुष्टयोभिहिताः॥ (५० का०)।

कुतश्चित् सर्वाकारेण परिणममाना प्रकृतिरेव ज्ञानं करिष्यतीति श्रुत्वा या तुष्टिः सा प्रकृत्याख्या तस्या अम्भेति[3] संज्ञा। प्रव्रज्ययैव ज्ञानं भविष्यतीति श्रुत्वा प्रव्रज्योपादानेन या तुष्टिः सा सलिलसंज्ञा। कालेनैव ज्ञानं भविष्यतीति श्रुत्वा प्रव्रज्यया बहुकालेन या तुष्टिः सा ओघेत्युच्यते। भाग्येनैव ज्ञानं भविष्यति मदालसा बालकानामिवेति कुतश्चिच्छ्रुत्वा या तुष्टिः सा वृष्टिरितिसंज्ञा। एताश्चतस्र आध्यात्मिक्यः। अथ बाह्याः पञ्च—शब्दादिविषयेष्वर्जन-

१. श्लोकोऽयम् सांख्यभाष्ये (३।३८) सांख्यचन्द्रिकाया (४९) चोद्धृतः।
२. तुष्टिर्नवधेति देवलः।
३. अस्त्रेति भ्रष्टः पाठः।

रक्षणक्षयभोगहिंसादि-दोषदर्शनाद्या निवृत्तितुष्टयस्तास्वेका तुष्टिः अपारमुच्यते, द्वितीया सुपारम्, तृतीया पारम्, अनुत्तमाम्भसिका चतुर्थी, उत्तमाम्भः पञ्चमी, इति नव तुष्टयो व्याख्याताः ॥१६॥

अष्टधा सिद्धिः[1] ॥१७॥

अथाष्टौ सिद्धयः। तत्र कारिका (सांख्यकारिका ५१)—

ऊहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविघातास्त्रयः सुहृत्प्राप्तिः।
दानं च सिद्धयोऽष्टौ सिद्धेः पूर्वोऽङ्कुशस्त्रिविधः॥

अस्यार्थः। भगवत्कृपावशादूहनेन तर्केणैव ज्ञानमुत्पद्यते सा प्रथमा सिद्धिस्तारेत्युच्यते। शब्दश्रवणमात्रादेव यज् ज्ञानं सा द्वितीया सुतारा। शिष्यभावेनाध्ययनेन यज् ज्ञानं सा तृतीया तारतरेति। यदाध्यात्मिकदुःखस्यापनोदकं ज्ञानं सा चतुर्थी प्रमोदेति। यदाधिभौतिकदुःखापनोदकं ज्ञानं सा पञ्चमी प्रमुदितेति। यदाधिदैविकदुःखनाशकं ज्ञानं सा षष्ठी प्रमोदमाना। यत् सुहृत्संसर्गितया ज्ञानं सा सप्तमी रम्यकेति। यद्दानेन परितोषितात् गुरोर्ज्ञानं साष्टमी सदामुदितेति। आसु प्रथमास्तिस्रो दुःखविघातात्मकानां मुख्यानां तिसृणां सिद्धीनामङ्कुश आकर्षकः साधक इति यावत्। सिद्धयस्त्वेता एव। अणिमाद्यास्तु ज्ञानप्रतिबन्धकत्वादसिद्धय एवेत्याचार्याशयः। एवमष्टौ सिद्धयो व्याख्याताः[2] ॥१७॥

इदानीं सांख्यशास्त्रस्य षष्टितन्त्रत्वप्रतिपादनाय पञ्चाशत्सु सिद्धिसर्गेषु दशान्यान् पूरयति सूत्रेण—

दश मूलिकार्थाः[3] ॥१८॥

अस्तित्वमेकत्वमथार्थवत्त्वं पारार्थ्यमन्यत्वमकर्तृता च।
योगो वियोगो बहवः पुमांसः स्थितिः शरीरस्य च शेषवृत्तिः[4]॥

---

१. सिद्धिरष्टधेति देवलः। अष्टधा शक्तिरिति क्वचित् कोशे पठ्यते।

२. विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्ध्याख्याः पञ्चाशत् प्रत्ययभेदाः पुराणविशेषे प्रपञ्चिता इति शंकराचार्यः श्वेताश्वतरभाष्ये (१।४) आह—एवं ब्राह्मपुराणे कल्पपोनिषद्व्याख्यानप्रदेशे षष्टितमाध्याये पञ्चाशत् प्रत्ययभेदाः प्रतिपादिताः।

३. दश मूलिकार्था इति देवलः। दश मूलिका अर्थाः (पाठा०); दश फलिकार्था इत्यपपाठः।

४. श्लोकोऽयं सांख्यग्रन्थेषु सांख्यतत्त्वविवेचनादिषु बहुश उद्धृतः; इदं देवलवचनमिति विज्ञायते (याज्ञ० प्रायश्चित्त १०९ अपरार्कटीका)।

मूलयोः प्रकृति-पुरुषयोरर्था धर्मा मूलिकार्थाः। तत्रास्तित्वं द्वयोर्धर्मः। एकत्वं सर्गभेदेन नानात्वाभावरूपं प्रकृतेः। अर्थवत्त्वं पुरुषार्थत्वं पुरुषस्यैव। पारार्थ्यं च प्रकृतेरेव। अन्यत्वं जडवर्गाद् भिन्नत्वं पुरुषस्यैव। अकर्तृता च पुरुषस्यैव। योगो वियोगश्च द्वयोः। बहुत्वं पुरुषस्यैव। जीवन्मुक्तस्य संस्कार-मात्रेण चक्रभ्रमिवच्छरीरस्य या स्थितिः सा शेषवृत्तिः पुरुषस्य। इति दश पदार्थाः। प्रत्ययसर्गाख्याः पञ्चाशत् पूर्वोक्ताः, एते च दश मूलिकाः। एवं षष्टि-पदार्था षष्टितन्त्रे उक्ताः ॥१८॥

अनुग्रहः सर्गः[1] ॥१९॥

इदानीं पञ्चतन्मात्रसर्गं सूचयति—अनुग्रहः सर्ग इति। पञ्चतन्मात्रा अनुगृह्योपादानकारणत्वेन स्वीकृत्य यः सर्गः सोऽनुग्रहः सर्गः। पञ्चानां ब्राह्मणानां सचतुर्मुखसनकादीनां स्वस्य लीलाविग्रहे सर्गो भक्तानामनुग्रहार्थं सोऽप्यनुग्रहसर्गः पञ्चतन्मात्रेभ्य एव[2] ॥१९॥

चतुर्दशविधो[3] भूतसर्गः ॥२०॥

इदानीं भूतसर्गमाह—चतुर्दशविधो भूतसर्ग इति। ब्राह्म-प्राजापत्य-सौम्यैन्द्र-गान्धर्व-याक्ष-राक्षस-पैशाचा इत्यष्टौ देवसर्गाः। पशु-पक्षि-मृग-सरीसृप-स्थावरा इति पञ्चविधास्तैर्यग्योनयः। मानुषश्चैकविधो ब्राह्मणादिश्चाण्डालान्त इति। गवादिमूषकान्ताः पशवः। गरुडादिमशकान्ताः पक्षिणः। सिंहादिश्रृगालान्ता मृगाः[4]। शेषादिदुन्दुभान्ताः सरीसृपाः। पर्वतादितृणान्ताः स्थावरा इति। अत्र कारिका (सांख्यकारिका ५३)—

---

१. अनुग्रहसर्ग इतिपाठोऽसाधुः।

२. इदमपि संभाव्यते यत् स्रोतविशेषः अत्र लक्षितः, यथोक्तम् कापिलासुरि-संवादे—पञ्चस्रोतांसि भवन्ति मुख्यस्रोतस्तिर्यक्स्रोत ऊर्ध्वस्रोतोऽर्वाक्स्रोतोऽनुग्रहस्रोतश्चेति।' 'अनुग्रहः सर्गः' पुराणे पठ्यते, तथाहि—अष्टमोऽनुग्रहः स्मृतः (लिङ्ग० १।५।८), अष्टमोऽनुग्रहः सर्गः सात्त्विकस्तामसश्च यः (विष्णु० १।५।२२)। विपर्याशक्तितुष्टिसिद्धिव्यवस्थितः सर्ग एवानुग्रहः सर्ग इति वायौ उक्तम् (द्र० श्रीधरी टीका १।५।२२)।

३. चतुर्दशविषये इमानि वचनानि द्रष्टव्यानि—अष्टभेदान् सुरान् कृत्वा तिर्यग्योनिं च पञ्चधा। मनुष्यानेकभेदाश्च सृष्टिमेवं ससर्ज ह ॥अवन्तीक्षेत्र २।३१॥ अष्टास्वेतासु सृष्टासु देवयोनिषु (वायु० ९।४१)।

४. अस्ति च मृग-पशूनां भेदः, अत एव पशुभावान्मृगो भवेदिति वायावुक्तम् (१४।३६)।

अष्टविकल्पो दैवस्तैर्यग्योनश्च पञ्चधा भवति ।
मानुष्यश्चैकविधः समासतो भौतिकः सर्गः ॥इति॥
एतत्संसारमण्डलम्[1] ॥२०॥

अन्यानप्यनुक्तान् सर्गानुद्दिशति सूत्रत्रयेण—

त्रिविधो बन्धः[2] ॥२१॥

त्रिविधो मोक्षः ॥२२॥

त्रिविधं प्रमाणम् ॥२३॥

प्राकृतिको वैकृतिको दाक्षिण इति त्रयो बन्धाः । प्राकृतोऽष्टप्रकृतिष्वभिमानरूपः । द्वितीयस्तु प्रव्रजितानामपि शब्दादिषु मनसः सङ्गः । तृतीयस्तु गृहस्थादीनां कामोपहतचेतसां दक्षिणां ददतां दक्षिणाबन्धः । उक्तं च पञ्चशिखाचार्यैः—

"प्राकृतेन तु बन्धेन तथा वैकारिकेण च ।
दक्षिणाभिस्तृतीयेन बद्धो जन्तुर्विवर्तते"[3] ॥इति॥२१॥

मोक्षत्रैविध्यं चोक्तम्—

"आदौ[4] तु मोक्षो ज्ञानेन द्वितीयो रागसंक्षयात् ।
कृत्स्नक्षयात्[5] तृतीयस्तु व्याख्यातं मोक्षलक्षणम् ॥"

ज्ञानोद्रेकाद् अविद्यानिवृत्तिरूप एकः, रागसंक्षयाद् इन्द्रियोपशमो द्वितीयः, कृत्स्नक्षयाद्धर्माधर्माकरणरूपाद् धर्माधर्मानुत्पादरूपस्तृतीयः । एतत् त्रयं ज्ञानद्वारभूतत्वाद् गौणं मोक्षत्रयम् । आत्यन्तिकत्रिविधदुःखनिवृत्तिरेव मुख्यो मोक्षः । तदुक्तं गोतमेन सूत्रेण—दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्ग इति[6] (न्यायसूत्रं १।१।२) ॥२२॥

---

१. एतदनन्तरं क्वचित् कोशे 'त्रिविधो धातुसर्ग' इति सूत्रं पठ्यते ।

२. त्रिविधो बन्ध इति देवलः ।

३. प्राकृतेन च बन्धेन तथा वैकारिकेण च । दक्षिणाभिस्तृतीयेन बद्धोऽत्यन्तं विवर्तते। ब्रह्माण्ड० ३।२।३७-३८ ॥

४. त्रिविधमोक्षविवरणं पुराणादिषूपलभ्यते । वायौ पठ्यते—पूर्वं वियोगो ज्ञानेन द्वितीयो रागसंक्षयात् । लिङ्गाभावात् तु कैवल्यं कैवल्यात्तु निरञ्जनम् ॥७९॥ निरञ्जनत्वाच् छुद्धस्तु ततो नेता न विद्यते । तृष्णाक्षयात् तृतीयस्तु व्याख्यातं मोक्षकारणम् ॥१०२।८०॥

५. कृच्छक्षयादिति पाठोऽसमीचीनः । उक्तं च कपिलासुरिसंवादे—सम्यग्दर्शनसम्पन्नः कृत्स्नक्षयमवाप्नुयात् । कृत्स्नक्षयं न चाप्नोति असम्यग्दर्शने रतः इति ।

६. सूत्रेऽपायादिति क्वचित् पठ्यते ।

उक्तानां पदार्थानां सिद्ध्यर्थं प्रमाणान्याह मानाधीनत्वान्मेयसिद्धेः—त्रिविधं प्रमाणमिति[१]—प्रत्यक्षानुमानशब्दा इति। तत्रानधिगतयथार्थं ज्ञानं प्रमा, तत्करणं प्रमाणमिति समान्यलक्षणमेकम्। अर्थाकारानधिगतयथार्थान्तः-करणवृत्तिरिति द्वितीयम्। तत्र प्रत्यक्षमिन्द्रियजन्यमनधिगतयथार्थज्ञानं प्रत्यक्षप्रमा। तत्करणं प्रत्यक्षप्रमाणम्। इन्द्रियजन्यानधिगतयथार्थान्तः-करणवृत्तिरिति द्वितीयम्। यथार्थलिङ्गज्ञानाज्जायमानं ज्ञानमनुमितिस्तत्करण-मनुमानमित्येकम्। लिङ्गज्ञानाज्जायमाना साध्यविशिष्टपक्षाकारान्तःकरण-वृत्तिरिति द्वितीयम्। आप्तवचन-जन्य-ज्ञानं शब्दप्रमा तत्करणं शब्दप्रमाण-मित्येकं लक्षणम्। आप्तवचनजन्या पदार्थसंसर्गाकारान्तःकरणवृत्तिरिति द्वितीयं शब्दप्रमाणलक्षणम्।

आप्तस्तु स्वकर्मण्यभियुक्तो[२] रागद्वेषरहितो ज्ञानवान् शीलसम्पन्नः। इद तु ज्ञानोपदेष्टुरेवाप्तलक्षणम्; वस्तुतो यथाभूतार्थस्योपदेष्टा पुरुष इत्येव।

उक्तपदार्थेषु केचित्प्रत्यक्षसिद्धाः केचिदनुमानसिद्धाः। उभाभ्यां यन्न सिद्धं तच्छब्दप्रमाणेन सिध्यति—यथेन्द्रो देवानां राजा, उत्तराः कुरवः, सौवर्णो मेरुः, स्वर्गेऽप्सरसः। एते पदार्था न प्रत्यक्षानुमानगम्याः, किन्तु शब्दैकगम्याः।

अत्र चैषा ज्ञानप्रक्रिया[३]। अन्तःकरणस्येन्द्रियाणां चाविभक्तः सङ्कोच-विकासशाल्यग्रभागो वृत्तिरभ्युपेयते, भागगुणाभ्यां तत्त्वान्तरं वृत्तिः सम्बन्धार्थं सर्पतीति (५।१०७) सांख्यप्रवचनसूत्रात्। भागो विभक्तोऽवयवस्त-स्माद् गुणाच्च तत्त्वान्तरं पदार्थान्तरमविभक्तोऽवयव इत्यर्थः। तथा चान्तः-करणवृत्तिरिन्द्रियवृत्तिद्वाराऽर्थसन्निकृष्टा भवति, तत इन्द्रियवृत्त्या सहार्थाकारा परिणमते, सा चार्थाकारा वृत्तिर्गुणरूपा सर्वात्मनां विभूत्वेऽपि स्वस्वामिन्ये-वात्मनि प्रतिबिम्बते नान्यत्र, अनादिस्वस्वामिभावस्य प्रतिबिम्बनियामकत्वाद् अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्। प्रतिबिम्बश्चाधिष्ठानगताया बुद्धेर्विकारः परिणामः, स्वत्वं च स्वामिप्रकाशितवृत्तिजन्यसंस्कारवत्त्वम्। स्वामित्वं च स्वनिष्ठसंस्कार-जनकवृत्तिप्रकाशकत्वम्, सा च वृत्तिरात्मनि स्थिता सती अर्थाकारा आत्माकारा च स्वसमानाकारं परिणामान्तरं धत्ते; स एवात्मनि वृत्तिप्रतिबिम्बो विषय-

---

१. त्रीणि प्रमाणानीति देवलः।

२. आप्तविषय उक्तम्—स्वकर्मण्यभियुक्तो यः रागद्वेषविवर्जितः। निर्वैरः पूजितः सद्भिराप्तो ज्ञेयः स तादृशः इति (५ कारिकाजयमङ्गलोद्धृतं वाक्यम्)।

३. ज्ञानोत्पत्तिविषये वाचस्पतिरूचे—उपात्तविषयाणामिन्द्रियाणां वृत्तौ सत्यां बुद्धेस्तमोऽभिभवे सति यः सत्त्वसमुद्रेकः सोऽध्यवसाय इति वृत्तिरिति ज्ञानमिति चाख्यायते (तत्त्वकौ० ५)।

ताख्यः सम्बन्ध इति तदवच्छिन्नं चैतन्यं प्रत्यक्षप्रमा—'घटमहं जानामी'त्याकारार्थात्मविषयिणी। तदुक्तम्—

अदृश्यो दृश्यते राहुर्गृहीतेन यथेन्दुना।
तथानुभवमात्रात्मा दृश्येनात्मावलोक्यते॥

दृश्येन वृत्त्या। इयं च प्रत्यक्षा वृत्तिर्विषयदेशे जायमाना तत्रैवात्मनि प्रतिबिम्बते आत्मनो विभुत्वात्; यत्र चेन्द्रियद्वारं विना मनः स्ववासनावशाद्यत्रार्थेन सम्बद्ध्यते तत्र तदाकारा वृत्ति र्मानसं प्रत्यक्षम्। उक्तं च—

शरीरलयमुत्सृज्य यत्र चित्तविहङ्गमः।
स्ववासनावशाद्याति तत्रैवात्मानुभूयते॥

इति वासिष्ठे। इति प्रत्यक्षप्रक्रिया।

एवं व्याप्तिप्रमाजन्यसाध्यविशिष्टपक्षाकारा वृत्तिरनुमानं तत्प्रतिबिम्बावच्छिन्नचैतन्यमनुमितिः। इत्यनुमानप्रक्रिया।

यथार्थपदस्मृतिजन्या पदार्थसंसर्गाकारा वृत्तिः शब्दप्रमाणम्, तत्प्रतिबिम्बावच्छिन्नचैतन्यं शाब्दी प्रमा; इदं प्रमाणद्वयमान्तरमेव। अपरोक्षत्वं परोक्षत्वं स्मृतित्वं संशयत्वं विपर्ययत्वं प्रमात्वाप्रमात्वं च सर्वे वृत्तिधर्मा एव तत्प्रतिबिम्बवशाच्चैतन्येऽप्युपचर्यन्ते। तत्रापरोक्षत्वपरोक्षत्वस्मृतित्वानि जातयः, संशयश्च भासमानविरोधोभयकोटिस्पृग्वृत्तिः। यत्र यन्नास्ति तत्र तन्निश्चयो विपर्ययः; यथार्थवृत्तिः प्रमा, अयथार्थवृत्तिरप्रमा। अत्र[1] प्रमात्रादिविभागविषये विज्ञानाचार्याणां कारिका—

प्रमाता चेतनः शुद्धः प्रमाणं वृत्तिरेव च।
प्रमार्थाकारवृत्तीनां चेतने प्रतिबिम्बनम्॥
प्रतिबिम्बितवृत्तीनां विषयो मेय उच्यते।
वृत्तयः साक्षिभास्याः स्युः करणस्यानपेक्षणात्।
साक्षाद्दर्शनरूपं च साक्षित्वं सांख्यसूत्रितम्॥ इति॥

ज्ञानस्य च जन्यत्वं विनाशित्वमात्मधर्मत्वं च प्रतिबिम्बावच्छिन्नत्वेनोपपादनीयम्, आत्मरूपस्य ज्ञानस्य नित्यत्वात्। विशिष्टे हि विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः सति विशेष्ये बाध इति न्यायात्। आधाराधेयभावोऽपि खे खगोदय इतिवदुपपादनीयः। वृत्तीनामात्मनि प्रतिबिम्बे प्रमाणम्—

---

१. 'अत्रायं प्रमात्रादिविभाग' इत्युक्त्वा 'प्रमाता चेतनः शुद्धः....' इत्यादयः कारिका उपन्यस्ता भिक्षुणा १।८७ सूत्रभाष्ये। अत्र त्रयः श्लोकाः। विज्ञानामृतभाष्येऽपि इमे श्लोका उपलभ्यन्ते।

तस्मिंश्चिद्दर्पणे स्फारे समस्ता वस्तुदृष्टयः ।
इमास्ताः प्रतिबिम्बन्ति सरसीव तटद्रुमाः ॥

इति वासिष्ठम् (उपशम ९१।११३) । इति समासतो ज्ञानप्रक्रिया ॥२३॥

अत्र शास्त्रेऽनुक्ताः स्वाविरोधिनः शास्त्रान्तरीया अपि पदार्था ग्राह्याः, 'सारादानं षट्पदवदि'ति सांख्यप्रवचनसूत्रात् (४।१३) । "सर्वतः सारमाद्द्यात् पुष्पेभ्य इव षट्पदः" इति स्मृतेश्च (भागवतं ११।८।१०) । एते च प्रकृत्यादयः पदार्थाः संहतत्व-परार्थत्व-जडत्व-प्रतिक्षणपरिणामित्वादि-दोषैर्दुष्टत्वाद्धेयास्तेभ्योऽप्यधिकं हेयमाह—

'त्रिविधं दुःखम्[1]' ॥२४॥

आध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकं चेति[3] । तत्राध्यात्मिकं द्विविधं शारीरं मानसं च । तत्र शारीरं वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्येणोत्पन्नं ज्वरातिसारादि । कामक्रोधलोभादिजन्यं मानसम् । मानुषमृगसर्पादिजन्यमाधिभौतिकम् । शीतोष्णवातवृष्टिजन्यमाधिदैविकम् । अनेन त्रिविधदुःखेनाभिभूतस्य 'तरति शोकमात्मविदिति (छान्दोग्य० ७।१।३) श्रुत्वा आत्मनि जिज्ञासा जायते । यथा तृषितस्य पानीयपिपासा[4] ॥२४॥

एतत् परं[5] याथातथ्यम्[6] एतज् ज्ञात्वा[7] कृतकृत्यः स्यान्न पुनस्त्रिविधदुःखे[8] नाभिभूयते[9] ॥२५॥

---

१. त्रिविधं दुःखमिति देवलः ।

२. 'त्रिविधं दुःखमिति' इति पाठान्तरम् ।

३. त्रिविधदुःखविवरणं बहुत्रोपलभ्यते—शान्ति० १९० अ०, शिवपु० ५।२३ अ०, मार्क० ११।२६—३२, लिङ्ग० १।८६ अ०, विष्णु० ६।५ अ० ।

४. दुःख-दुःखरोध-विषये इमानि शान्तिपर्ववचांसि द्रष्टव्यानि—दुःखं विद्यादुपादानादभिमानाच्च वर्धते । त्यागात्तेभ्यो निरोधः स्यान् निरोधज्ञो विमुच्यते ॥२१३।१९॥ अनिष्टसंप्रयोगाच्च विप्रयोगात् प्रियस्य च । मनुष्याः मानसैर्दुःखैर्युज्यन्ते स्वल्पबुद्धयः ॥ प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच् शारीरमौषधैः । एतद् विज्ञानसामर्थ्यं न बालैः समतामियात् ॥ शान्ति० ३३०।१२-१३॥

५. इत्येतत् (पाठा०) ।

६. याथार्थ्यम् (पाठा०) । कपिलासुरिसंवादे याथातथ्यपरकमिदं वाक्यं द्रष्टव्यम्—कुशलं नाम सर्वेषु वेदेषु सर्वेषु शास्त्रेषु सर्वासु विद्यासु अधिगतयाथातथ्यत्वम् इति ।

७. सम्यग् ज्ञात्वा (पाठा०) ।

८. त्रिविधेन दुःखेन (पाठा०) ।

९. क्वचित् कोशे सूत्रमिदं द्विधा विभज्य पठितम्—यथातथ्यमित्यन्तमेकमिति ।

कृतस्य तत्त्वनिरूपणस्य पुरुषार्थसम्बन्धं दर्शयति—एतत्परं याथातथ्यम् एतज्ज्ञात्वा कृतकृत्यः स्यान्न पुनस्त्रिविधदुःखेनाभिभूयत इति। एतद्याथार्थ्यं परं शास्त्रान्तरोक्ताद्यार्थार्थ्यादुत्कृष्टं न्यायवैशेषिकोक्तयाथार्थ्यस्याष्टप्रकृत्यकथनादपूर्णत्वम्। इदं तु तत्कथनेन पूर्णं श्रुतिसम्मतत्वाच्च परं सर्वोत्कृष्टमित्यर्थः। श्रुतिश्च गोपालतापनीये—एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मासीत् तस्मादव्यक्तादव्यक्तमेकाक्षरं तस्मान्महान्महतोहङ्कारस्ततः पञ्चतन्मात्राणि तेभ्यो भूतानि (२।९) इति स्पष्टमेव सांख्ययोगोक्तमहदादिक्रमेण सृष्टिः श्रूयत इति। एतज्ज्ञात्वा आत्मानात्मविवेकसाक्षात्कारद्वारा कृतकृत्यः स्यान्निष्प्रयोजनः स्यादित्यर्थः। किं पुनस्तत्प्रयोजनं तत्राह—न पुनस्त्रिविधदुःखेनाभिभूयत इति। पूर्वोक्तत्रिविधदुःखेन न युज्यते दुःखात्यन्तनिवृत्तिरूपो मोक्षो भवतीत्यर्थः। ननु दुःखं तावत् त्रिविधम्—अनागतं वर्तमानमतीतं चेति। सांख्ययोगवेदान्तानां सत्कार्यवादाश्रयणात् सर्वमेव कार्यमवस्थात्रयेण नित्यम्। अनागतो घटो वर्त्तमानो घटोऽतीतो घट इत्यवस्थात्रयेऽपि घटस्यावस्थाधर्मिणोऽनुगतप्रत्ययात्। प्रागभावप्रध्वंसयोश्चानङ्गीकारात्। न च तत्काले कथमभावप्रत्यय इति वाच्यम्, वर्त्तमानप्रतियोगिकसामयिकात्यन्ताभावेनैव तदुपपत्तेरिति। एवं चानागतातीतदुःखयोरभावेऽपि न पुरुषार्थः भोग्यदुःखाभावस्यैव पुरुषार्थत्वात्। वर्तमानदुःखं च भोग्यमपि भोगेनैव नङ्क्ष्यतीति तदभावो न पुरुषार्थः पुरुषप्रयत्ननिरपेक्षत्वात् पुरुषप्रयत्नसापेक्षस्यैव पुरुषार्थत्वात्। तथा च कथं दुःखाभावस्य पुरुषार्थत्वमिति चेदुच्यते—अनागतदुःखस्य भोग्यहेतुतया तदभावस्य च पुरुषकृतिसाध्यतया पुरुषार्थत्वं दुःखहेतूच्छेदे पुरुषव्यापारात् प्रायश्चित्तवदिति। तदुक्तं पतञ्जलिना—हेयं दुःखमनागतम्, विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपाय इति सूत्रद्वयेन (२।१६,२६)।

सांख्यानां च सर्वात्मनामवैधर्म्याभेद एव तत्त्वमसिवाक्यार्थो नाविभागादिः, तज्ज्ञानस्यैवाभिमाननिवर्त्तकत्वात्। तद्वाक्यस्य च श्वेतकेतोर[1]नूचानत्वाद्यभिमाननिवृत्त्यर्थमेव प्रवृत्तेः; तथा च लयावशिष्टचित्सामान्यं तत्पदार्थः। तदुक्तं विज्ञानाचार्यवर्यैरस्मद्गुरुभिर्भाष्याद्यश्लोकेन—

एकोऽद्वितीय इति वेदवचांसि पुंसि
सर्वाभिमानविनिवर्तनतोऽस्य मुक्त्यै।
वैधर्म्यलक्षणभिदा विरहं वदन्ति
नाखण्डतां ख इव धर्मशताविरोधात्॥इति॥

---

१. छान्दोग्ये षष्ठाध्याये अनूचानमानिनः श्वेतकेतो राख्यायिका श्रूयते।

तथा च प्रकृत्यादि-विविक्तसर्वात्मनामवैधर्म्यभेदसाक्षात्कारात् कर्तृत्वाद्यभिमाननिवृत्तौ तत्कार्यरागद्वेषधर्माद्यनुत्पादात् पूर्वोत्पन्नकर्मणां[1] चाविद्यारागादिसहकार्युच्छेदेन जन्माद्यनारम्भकत्वाद् भोगेन प्रारब्धसमाप्त्यनन्तरं पुनर्जन्माभावेण भोगापवर्गसमाप्त्या चान्तःकरणस्य नाशेनैव त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरूपो मोक्षो भवतीति परमकृतकृत्यता। इदं चात्रावधेयम्—गुरूपदेशशास्त्राभ्यामुत्पन्नपि ज्ञानमपरोक्षत्वायाभ्यसनीयमेव। तेन विनाऽपरोक्षाविद्यानिवृत्त्यसम्भवात्[2]। अपरोक्ष्यभ्रमे हि समानविशेष्यकाऽपरोक्ष्यविपरीतनिश्चयस्यैव निवर्तकत्वावधारणात्। तदुक्तं वासिष्ठे—

अपि विज्ञाततत्त्वेन नेत्यभ्यस्यमिदं सदा।
न नाममात्रात् कतकफलमम्बुप्रसाधकम्॥
अन्तर्ध्वान्तविनाशाय शाब्दबोधो न हि क्षमः।
न नश्यति तमो राम कृतया दीपवार्तया॥इति॥

एवमभ्यासात् कोमलकण्टकन्यायेन ज्ञाने जाते योगरूढ इत्युच्यते योगी। अस्मात् पूर्वस्तु युञ्जानः। ततः परमहंसाश्रमेण विक्षेपकाणि कर्माणि त्यक्त्वा ज्ञाननिष्ठापर्यन्तमभ्यसेत्। सवासनाविद्योच्छेदो ज्ञाननिष्ठा। ततः स युक्तो जीवन्मुक्तो गुणातीत इति चोच्यते। गुणाभिमानशून्यत्वमेव गुणातीतत्वं जीवन्मुक्तस्य च लक्षणम्।

"नोदेति नास्तमायाति सुखदुःखे मुखप्रभा।
यथापूर्वस्थितिर्यस्य स जीवन्मुक्त उच्यते॥
(योगवा० ३।९।६)

रागद्वेषभयादीनामनरूपं चरन्नपि।
योऽन्तर्व्योमवदच्छस्थः स जीवन्मुक्त उच्यते॥
(योगवा० ३।३।८)

एतावदेव खलु लिङ्गमलिङ्गमूर्तेः
संशान्तसंसृतिचिरभ्रमनिर्वृतस्य।
तज्ज्ञस्य यन्मदनकोपविषादमोह-
लोभापदामनुदिनं निपुणं तनुत्वम्॥" इति॥

---

१. पूर्वोक्तकर्मणाम् (पाठा०)।
२. अपरोक्षज्ञानं विना परोक्षाविद्यानिवृत्त्यसंभवात् (पाठा०)।
३. अस्वच्छ इति प्रमादपाठः।

अन्यच्चात्र सांख्यविद्यायां भगवद्भक्तेरेवासाधारणकारणत्वं ज्ञेयम्, अन्यथा देवकृतविघ्नैर्योगभ्रंशो भवत्येव। यथोक्तं भागवते—

"येऽन्येऽरविन्दाक्ष विमुक्तमानिन
स्त्वय्यस्तभावादविशुद्धबुद्धयः।
आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः
पतन्त्यधोऽनादृतयुष्मदङ्घ्रयः॥ (१०।२।३२)

श्रेयःस्रुतिं भक्तिमुदस्य ते विभो
क्लिश्यन्ति ये केवलबोधलब्धये।
तेषामसौ क्लेशल एव शिष्यते
नान्यद्यथा स्थूलतुषावघातिनाम्॥" इति। (१०।१४।४)

इदानींतनाः केचन वैष्णवा एतादृशवाक्यैर्भगवद्भक्तिं पुरस्कृत्य सामान्यतो ज्ञानमार्गं खण्डयति, ते तु विद्याविवेकानभिज्ञाः स्थूलमतय एव। नारदीये च सांख्यविद्याधिकारे—

मायाप्रवर्तके विष्णौ कृता भक्तिर्दृढा नृणाम्।
सुखेन प्रकृतेरन्यं स्वं दर्शयति दीपवत्॥
चित्ते हि स्ववशे योगः सिद्ध्येत् तत्तु जगत्पतिम्।
कोऽनाश्रित्य निगृह्णीयादव्यक्तमतिचञ्चलम्॥
तस्मान्मुमुक्षोः सुसुखो मार्गः श्रीविष्णुसंश्रयः।
चित्तेन चिन्तयानेन वञ्च्यते ध्रुवमन्यथा॥ इति।

गीतायां चतुर्दशाध्याये (१४।२६)—

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते।
स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते॥ इति।

ब्रह्मभूयाय पूर्णत्वेनाभिव्यक्तये गुणाभिधानं तत्तदवच्छिन्नत्वेनैवाभिव्यज्यते, तस्माद् भगवद्भक्तिरेव मुख्यं साधनं सांख्ययोगविद्यायामिति[2] सिद्धम्॥२५॥

---

१. सांख्यशास्त्रे भक्तिरपि प्रपञ्चिता। एतद्विषयेऽस्मत्कृतो 'भक्तिकौस्तुभो' नाम ग्रन्थो द्रष्टव्यः (सूर्योदयपत्रे [४०।८] प्रकाशितः)। पुराणेषु आध्यात्मिकभक्तिप्रसङ्गे सांख्यीया भक्तिः प्रपञ्चितेति ग्रन्थान्तरे प्रतिपादयिष्यामः।

२. द्र० बृ० ना० २।४७ वाक्यम्—सांख्याःसर्वत्र पश्यन्ति परिपूर्णात्मकं हरिम् इति। तत्त्वदृशा तु प्रधानप्रकृतिकं सर्वं जगत्।

कृतं परोपकाराय तत्त्वयाथार्थ्यदीपनम् ।
तेन मे प्रीयतां कृष्णः परमात्मा जगद्गुरुः ॥
स्वतन्त्रत्वात् स एवैकः कर्ता गोपालबालकः ।
श्रीकृष्णाख्यो महेशानो दारुयन्त्रसमस्त्वहम् ॥
पुराणार्थं बुभुत्सूनां [व्याख्यानं] च मयेरितम् ।
तेभ्यः समर्पितं चैतत् तेनापि प्रीयतां हरिः ॥

इति श्रीभावाविश्वनाथदीक्षितसूनु-भावागणेशविरचितं
तत्त्वयाथार्थ्यदीपनं समाप्तम् ।

तत्त्वसमाससूत्राणां टिप्पणी या कृता मया ।
सांख्ययोगप्रदो धाता तया तुष्यतु शंकरः ॥

पातञ्जल—योगदर्शन—तत्त्ववैशारदी—संवलित—व्यासभाष्योपेतम्

संपादक-डा० रामशंकर भट्टाचार्य—पाञ्जलयोगसूत्र का सर्वतंत्रस्वतंत्र श्रीवाचस्पति मिश्र विरचित तत्त्ववैशारदी सहित व्यासभाष्य कई वर्षों से अनुपलब्ध था। डा० भट्टाचार्य ने बड़ी कुशलता से इसका सम्पादन कर इसे प्रस्तुत किया है। इस संस्करण की महती विशेषता यह है कि इससे विस्तृत भूमिका में (जो कि चार प्रकरणों में विभक्त है) योगशास्त्र और योग-विद्या का प्राय: पूरा इतिहास वर्णित है और ग्रन्थ के अंत में अत्यन्त उपयोगी पातञ्जल-योगसूत्र-भाष्यानुक्रमणी दे दी गई है। म० म० पं० गोपीनाथ कविराज जी जैसे दार्शनिकशिरोमणि ने इस भूमिका की भूरि-भूरि प्रशंसा की है और अपना आशीर्वाद प्रदान किया है।

मूल्य १०-००

पातञ्जलयोगसूत्रम्—भोजकृत राज मार्तण्डवृत्ति सहितम्-सम्पादक डा० रामशङ्कर भट्टाचार्य—यह ग्रन्थ प्राय: संस्कृत की परीक्षाओं में निर्धारित है। इस ग्रन्थ की भूमिका हिन्दी में दी गई है। डा० भट्टाचार्य ने बड़ी कुशलता से सम्पादन कर इसे प्रस्तुत किया है।

मूल्य २-००

भारतीय विद्या प्रकाशन

पो० ब० १०८, कचौड़ी गली, वाराणसी-१